Calcutta Sanskrit College Research Series. No. CXXXIII.

Published under the auspices of the Government of West Bengal

Text and studies, No : 84

53

NĀRADA-SMṚTI

(The Institutes of Nārada)

The text and a comparative study of the text with the texts of Manu, Yājñavalkya, Bṛhaspati, Kātyāyana, the *Arthaśāstra* of Kauṭilya, and the *Nāradīyamanusaṃhitā*.

PART I

Edited by

Dr HERAMBA CHATTERJEE ŚĀSTRĪ

M.A. (Triple), P.R.S., Ph.D (Calcutta),
D.Phil (Oxon), D.Sc (Budapest),
Professor of Smṛti and Purāṇa,
Department of Post-Graduate Training and Research,
Government Sanskrit College,
Calcutta.

S
294.181 4
C 392.I N-C
392.II

S
294.181 4
C 392.I N

SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA
1988

Library IIAS, Shimla
S 294.181 4 C 392.I N-C 392.II
00112393

Calcutta Sanskrit College Research Series. No. CXXXIII.

Published under the auspices of the Government of West Bengal

Text and studies, No : 84

NĀRADA-SMṚTI

(The Institutes of Nārada)

The text and a comparative study of the text with the texts of Manu, Yājñavalkya, Bṛhaspati, Kātyāyana, the *Arthaśāstra* of Kauṭilya, and the *Nāradīyamanusaṃhitā.*

PART I

Edited by

Dr HERAMBA CHATTERJEE ŚĀSTRĪ

M.A. (Triple), P.R.S., Ph.D (Calcutta),
D.Phil (Oxon), D.Sc (Budapest),
Professor of Smṛti and Purāṇa,
Department of Post-Graduate Training and Research,
Government Sanskrit College,
Calcutta.

SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA
1988

Published by :
The Principal, Sanskrit College,
1 Bankim Chatterjee Street,
Calcutta-73

Board of Editors :

Dr. Devipada Bhattacharya, M.A,, Chairman.
Professor Gopinath Bhattacharya, M.A., P. R. S.
Dr. Rabindra Kumar Das Gupta, M.A., Ph.D.
Dr. Kalikumar Dutta Śāstrī, M.A.. Ph.D., Kāvya-Sāṃkhya-Purāṇatīrtha.
Dr. Narayan Chandra Bhattacharya, M.A., P.R.S., Ph.D.
Secretary and General Editor.

Indian Institute of Advanced Study
Acc. No. 112393
16/10/002
SHIMLA

S
294.1814
C 392.IN

Price : Rs. 30/- only

Library IIAS, Shimla
S 294.181 4 C 392.I N-C 392.II
00112393

Printed by :
Suresh Datta
at Modern Printers
12 Ultadanga Main Road,
Calcutta-700 067.

FOREWORD

Dr. N. C. Bhattacharya,
M.A., P.R.S., Ph.D.,
Officer-in-charge,
Sanskrit College, Calcutta,
and General Editor of the Series.

I have the pleasure to announce the publication of the *Nāradasmṛti*, which will be comprised of two parts, the first of which (the Text) will be followed by the second part, the edited text, commentary and notes. This very difficult and most important text of *Dharmaśāstra* was edited first by Professor J. Jolly. Professor Heramba Chatterjee Śāstrī, Professor of Smṛti and Purāṇa, of the department of Post-Graduate Training and Research, Government Sanskrit College, Calcutta, has devoted his energies to the improvement of the text. I believe, this publication will be accepted in right spirit by the academic world.

N. C. Bhattacharya
General Editor

Sanskrit College,
Calcutta,
27.1.89.

Prefatory Note

For a comparative study of different aspects of *Vyavahāra,* specially the eighteen titles of law, in ancient India, the importance of the text of Nārada stands in an enviable position. The *Nibandha*-writers on those points have quoted Nārada as authoritative hundreds of times. The text of Nārada was edited by J. Jolly as early as in 1886 in the Bibliotheca Indica Series. The minor version was translated by him into English in 1876 (London, Trubner and Co). The translation of the text, *Nāradasmṛti* was made into English by Prof. Jolly in 1889 in the *Sacred Books of the East* Series, Vol. XXXIII. (Reprinted by Motilal Banarsidass in 1965, 1969 and 1977). The printed text is full of mistakes of serious types in very good number of cases. The commentary by Asahāya is not complete and extends to the middle of the fifth title of law (as printed in the edition by Jolly). From the Sanskrit College, Calcutta, was printed a *Nārada-smṛti* with the Bengali translation of the text by Pt. Nārāyaṇacandra Smṛtitīrtha (in Śakābda, 1873). In 1929 the *Naradiya-Manusaṁhitā* with the commentary of Bhavasvāmī was edited by K. Sambasiva Śāstrī in the Trivandrum Sankrit Series, No. 97. It is presumed to be in close relationship with the shorter version of the *Nāradasmṛti.* In a significantly good number of cases there are differences of readings in the verses. All these make out a strong case for re-editing the text of Nārada and this task has been taken up in right earnest by me. The text will be assessed in the light of different readings in the digests and the commentaries as also of the *Nāradīamanusaṃhitā* and will be supplemented by the commentaries of Asahāya and Bhavasvāmī and an exhaustive eommentary by me. As this will take considerable amount of time, it has been thought wise to publish the text itself independently as in the edition by Jolly but with the addition of several new items showing : a) comparative study of the texts of Nārada and Manu (Similarities have been looked at by taking the verses of Nārada first and showing partial or full similarities with those of Manu) : b) Comparative study of the texts of Nārada and Yājñavalkya ; c) Nārada and Bṛhaspati ; d) Nārada and Kātyāyana ; e) Nārada and *Arthaśāstra* of Kauṭilya.

Textual difference in verses between *Nāradasmṛti* and the *Nāradīya-mauu-saṃhitā* has been discussed in a separate section. Index of verses has been added evidently for convenience of the researchers in the field.

Reference should in this context be made to a text entitled :
Nārada, Bṛhaspati and Kātyāyana, A comparative study in Judicial

Procedure, by Dr. Madhukar M. Patkar, (Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1978). In certain respects there should be observed similarities because of the utilisation of common original source, —texts, but our point is different since we have tried to point out the contribution of Nārada, of course, in outline, with a view to show how far Nārada did derive from Manu and Yājñavalkya, his predecessors, and how far he has exerted influence on his followers, namely, Bṛhaspati and Kātyāyana, whose contributions in the field of *Vyavahāra* are remarkable. As Kauṭilya has his distinctive directives in respect of the titles of law, cases similar to those of Nārada have been brought into picture in the present monograph.

In short, this part is rightly to be treated as introductory to the *Nāradasmṛti*, Part II, which will immediately follow.

I should here, with pleasure, record my sincere gratitude to Prof. Śrīmatī Krishna Dutta, of Vidyasagar College for Women, Calcutta, but for whose painstaking and patient co-operation the comparative studies would not have been made possible. She has already made substantial penetration into the field of *Dharmaśāstra*, where her recognition is assured.

Sanskrit College,
Calcutta,
1st March, 1988.

Heramba Chatterjee Śāstrī

NĀRADASMṚTI

Table of Contents

Foreword.

Prefatory note.

Chapter I, pp. 1-3 : Introductory note in prose : No. of verses : 74 ; when was vyavahāra introduced (1-2), foundation (*pratiṣṭhā*) of Vyava. (7), several classifications of Vyava. (8-15), titles of law along with their sub-varieties (16-29), arrest (*āsedha*) (47-54), general notes on Vyava. (55-74).

Chapter II, pp. 3-4 : No. of verses : 44 : Reply (*uttara*) fourfold (4-6) ; defects of plaint (8), *Pratyavaskandana* (26), two kinds of proof (28), the proper cases of their applicability (28-30), four kinds of *Avasannas* (losers of suits) (32), five kinds of *Hīna* (33), retrial (40).

Chapter III, pp. 4-5 : No. of verses : 18 : Courts of justice.

First title of law—on debt (*Ṛṇādāna*) : pp. 5-13. No. of verses : 348 ; constituents of the title of Ṛṇādāna (1), payment of debt (2-25) ; valid and invalid transactions (26-42), wealth, the root of all acts—varieties of wealth (43-55), means of livelihood for a Brāhmaṇa in times of distress (56-67), modes of proof (69), documents (70-71), possession (73-90), definition of *Kusīda* (98), interest (99-109), recovery of debt (114-116), surety (117-121), methods to be applied for realising the debt (122-123), pledge (*ādhi*), (124-134), documents (135-146), witnesses (147-234), what is to be done in default of both witnessess and documents (235-239), oaths and ordeals (239-348).

Second title of law—on deposit (*Nikṣepa*) : p. 14 ; No. of verses : 15. Definition (1) : deposits of two types (6), extension of the rules to other cases (14).

Third title of law : Partnership (*Sambhūyasamutthāna*) : p. 14 ; No. of verses : 18. Definition (1) : obligation of the trader to pay legal duty (12).

Fourth title of law : Resumption of gift (*Dattāpradānika*), p. 15 ; No. of vrses : 12.

Fifth title of law : Breach of a contract of service (*Abhyupetyā-śuśrūṣā*), pp. 15-16 ; No. of verses : 43.

Sixth title of law : Non-payment of wages (*Vetanasyānapākarma*), pp. 16-17 ; No. of verses : 22.

Seventh tittle of law : Sale by one who is not the rightful owner (*Asvāmivikraya*), p. 17 ; No. of verses 8.

Eighth title of law : Non-delivery of a sold chattel (*Vikrīyāsampra-dāna*) ; p. 17 ; No. of verses ; 12.

Ninth title of law : Rescission of purchase (*Krītānuśaya*) ; p. 18 ; No. of verses : 16.

Tenth title of law : Transgression of a compact (*Samayasyānapākarma*) ; p. 18 ; No. of verses : 7.

Eleventh title of law : Boundary dispute (*Sīmābandha*) ; pp. 18-19 ; No. of verses : 43.

Twelfth title of law : Mutual duties of husband and wife (*Strīpuṁsayoga*) ; pp. 20-22 ; No. of verses : 113.

Thirteenth title of law : The law of inheritance (*Dāyabhāga*) ; pp. 23-24 ; No. of verses : 52.

Fourteenth title of law : Heinous offence: (*Sāhasa*), pp. 24-25 ; No. of verses : 27.

Fifteenth and sixteenth titles of law : Abuse and assault (*Vākpāruṣyadaṇḍapāruṣya*) ; pp. 25-26 ; Number of verses : 32.

Seventeenth title of law : Games (*Dyūtasamāhvaya*), p. 26 ; Number of verses : 8.

Eighteenth title of law, Miscellaneous (*Prakīrṇaka*), pp. 26-27 ; Number of verses : 55.

Appendix dealing with theft (*Steya*), pp. 28-30, No. of verses : 61,

Index of verses : pp. 31-44.

Comparative study of Nāradasmṛti and Manusmṛti-, pp. 45-53.

Comparative study of Nāradasmṛti and the Nāradīyamanusaṃhitā, pp. 54-58.

Comparative study of Nāradasmṛti, Yājñavalkyasmṛti, Bṛhaspatismṛti, Kātyāyanasmṛti and the Arthaśāstra of Kauṭilya, pp. 59-86.

Bibliographical notes and abbreviations, pp. 87-88.

नारदस्मृतिः

इह हि भगवान्मनुः प्रथमं सर्वभूतानुग्रहार्थमाचारस्थितिहेतुभूतं शास्त्रं चकार। यत्र लोकसृष्टि र्भूतप्रविभागः सद्देशप्रमाणं पर्षल्लक्षणं वेदवेदाङ्गयज्ञविधानमाचारो व्यवहारः कण्टकशोधनं राजवृत्तवर्णाश्रमविभागौ विवाहन्यायः स्त्रीपुंसविकल्पो दायानुक्रमः श्राद्धविधानं शौचाचारविकल्पो भक्ष्याभक्ष्यलक्षणं विक्रेयाविक्रेयमीमांसा पातकभेदाः स्वर्ग-नरकानुवर्णनं प्रायश्चित्तान्युपनिषदो रहस्यस्थानानि। एवं चतुर्विंशतिप्रकरणानि ।१।

तदेतदत्र श्लोकशतसहस्रेण साशीतिनाध्यायसहस्रेण च भगवान्मनुरूपनिबध्य देवर्षये नारदाय प्रायच्छत्। स च तस्मादधीत्य महत्त्वान्नायं ग्रन्थः सुकरो मनुष्यैरेव धारयितुमिति द्वादशभिः सहस्रैः संचिक्षेप, तं च महर्षये मार्कण्डेयाय प्रायच्छत् ।२।

स च तस्मादधीत्य तथैवायुःशक्तिमपेक्ष्य मनुष्याणामष्टभिः सहस्रैः संचिक्षेप तं च सुमतये भार्गवाय प्रायच्छत् ।३।

सुमतिरपि भार्गव स्तस्मादधीत्य तथैवायुर्ह्रासादल्पीयसी शक्ति र्मनुष्याणामिति चतुर्भिः सहस्रैः संचिक्षेप ।४। तदेतत् पितृमनुष्या ह्यधीयन्ते विस्तरेण शतसहस्रं देवगन्धर्वादयः। तत्रायमाद्यः श्लोकः —

आसीदिदं तमोभूतं न प्राज्ञायत किं च न। ततः स्वयंभू र्भगवान् प्रादुरासीच्चतुर्मुखः ।५।

इत्येवमधिकृत्य क्रमात् प्रकरणात् प्रकरणमनुक्रान्तम्। तत्र प्रथमं प्रकरणं व्यवहारो नाम यत्रेमामादौ देवर्षि र्नारदः सूत्रीयां मातृकां चकार। अस्यायमाद्यः श्लोकः ।६।

धर्मैकतानाः पुरुषा यदासन् सत्यवादिनः।
तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ॥१॥
नष्टे धर्मे मनुष्याणां व्यवहारः प्रवर्तते।
द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः स्मृतः ॥२॥
लिखितं साक्षिण श्चैव द्वौ विधी परिकीर्तितौ।
संदिग्धार्थविशुद्ध्यर्थं द्वयो र्विवदमानयोः ॥३॥
सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः ॥४॥
विवादे सोत्तरपणे द्वयो र्य स्तत्र हीयते।
स एव हि पणं दाप्यो विनयं च पराजये ॥५॥
सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥६॥
कुलानि श्रेणय श्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः।
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्य स्तुत्तरोत्तरम् ॥७॥
स चतुष्पाच्चतुःस्थान श्चतुःसाधन एव च।
चतुर्हित श्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्यते ॥८॥
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाख स्तथैव च।
त्रियोनि र्द्व्यभियोग श्च द्विद्वारो द्विगति स्तथा ॥९॥
धर्मश्च व्यवहार श्च चरित्रं राजशासनम्।
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ॥१०॥

तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहार स्तु साक्षिषु।
चरित्रं पुस्तकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥११॥
सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते।
चतुर्णामाश्रमाणां च रक्षणात् स चतुर्हितः ॥१२॥
कर्तॄनथो साक्षिण श्च सभ्यान् राजानमेव च।
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ॥१३॥
धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपंक्ते स्तथैव च।
चतुर्णां करणादेषां चतुष्कारीति चोच्यते ॥१४॥
राजा सत्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ।
हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ॥१५॥
ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमेव च।
दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ॥१६ ॥
वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः।
विक्रियासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥१७॥
समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रज स्तथा।
स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥१८॥
वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च।
द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥१९॥
एषामेव प्रभेदोऽन्यो द्वात्रिंशदधिकं शतम्।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥२०॥

ऋणादानं पञ्चविंशति षडौपनिधिके स्मृताः ।
संभूयोत्थे त्रयो भेदा श्चतुर्दत्ताप्रदानके ॥२१॥
नवभेदा अशुश्रूषा वेतनं स्याच्चतुर्विधम् ।
अस्वामिविक्रये तु द्वौ विक्रियादानमेकधा ॥२२॥
क्रीत्वा मुक्तं चतुर्भेदं समयाकार्यमेकधा ।
क्षेत्रवादो द्वादशधा स्त्रीपुंसो र्भेदविंशति ॥२३॥
दायभागे तु एकोना भेदा द्वादश साहसे ।
वाग्दण्डपारुष्ययोस्तु द्वयोर्भेदा त्रयः स्मृताः ॥२४॥
द्यूताह्वयं चैकभेदं षड्भेदं तु प्रकीर्णकम् ।
एवमेषां प्रभेदानां द्वात्रिंशच्छतमेव वै ॥२५॥
कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते ।
त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत् ॥२६॥
द्व्यभियोग स्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्का सतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥२७॥
पक्षद्वयाभिसम्बन्धाद्विद्वारः समुदाहृतः ।
पूर्ववाद स्तयोः पक्षः प्रतिपक्ष स्तदुत्तरम् ॥२८॥
भूतच्छलानुसारित्वाद्विगतिः स उदाहृतः ।
भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥२९॥
दिव्यान्यप्यप्रमाणानि नीयन्ते वाक्यवञ्चकैः ।
देशकालप्रमाणादावप्रमादो भवेदतः ॥३०॥
तत्र शिष्टं छलं राजा मर्षयेद्धर्मसाधनः ।
भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः ॥३१॥
धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान् कृतात्मनः ।
संभवन्ति गुणाः सप्त सप्त वह्नेरिवार्चिषः ॥३२॥
धर्म श्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकपंक्तिरुपग्रहः ।
प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ॥३३॥
तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।
समः स्यात् सर्वभूतेषु बिभ्रद्वैवस्वतं व्रतम् ॥३४॥
धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः ।
समाहितमतिः पश्येद् व्यवहाराननुक्रमात् ॥३५॥
आगमः प्रथमं कार्य्यो व्यवहारपदं ततः ।
चिकित्सा निर्णय श्चैव दर्शनं स्याच्चतुर्विधम् ॥३६॥
धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन यत्नतः ।
संपश्यमानो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत् ॥३७॥
यथा मृगस्य विद्धस्य व्याधो मृगपदं नयेत् ।
कक्षे शोणितपादेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥३८॥
यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥३९॥
धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।
व्यवहारो हि बलवान्धर्मस्तेनावहीयते ॥४०॥
सूक्ष्मो हि भगवान्धर्मः परोक्षो दुर्विचारणः ।
अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारगतिं नयेत् ॥४१॥
यात्यचौरोऽपि चौरत्वं चौरश्चायात्यचौरताम् ।
अचौरश्चौरतां प्राप्तो माण्डव्यो व्यवहारतः ॥४२॥
स्त्रीषु रात्रौ बहि र्ग्रामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु ।
व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामियात् ॥४३॥
गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।
ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥४४॥
गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयवाग्दण्डात्ययिकेषु च ।
साहसेष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥४५॥
अनावेद्य तु यो राज्ञे संदिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।
प्रसह्य स विनेयः स्यात् स चास्यार्थो न सिध्यति ॥४६॥
वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥४७॥
स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मण स्तथा ।
चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्ध स्तं विलङ्घयेत् ॥४८॥
नदीसंतारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।
आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥४९॥
[राजप्रत्यक्षदृष्टानि सुहृत्संबन्धिबान्धवैः ।
प्राप्तद्विगुणदण्डानि कार्याणि पुनरुद्धरेत् ॥५०॥]
आसेधकाल आसिद्ध आसेधं यो व्यतिक्रमेत् ।
स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेधा दण्डभाग् भवेत् ॥५१॥
निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षु र्व्यसने स्थितः ।
अभियुक्त स्तथान्येन राजकार्योद्यत स्तथा ॥५२॥
गवां प्रचारे गोपालाः शस्यारम्भे कृषीवलाः ।
शिल्पिन श्चापि तत्कालमायुधीया श्च विग्रहे ॥५३॥
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विषमस्थ श्च नासेध्यो न चैतानाह्वयेन्नृपः ॥५४॥
नाभियुक्तोऽभियुञ्जीत तमतीत्वार्थमन्यतः ।
न चाभियुक्तमन्येन न विद्धं वेद्धुमर्हति ॥५५॥
यमर्थमभियुञ्जीत न तं विप्रकृतिं नयेत् ।
नान्यत्पक्षान्तरं गच्छेद्गच्छन् पूर्वात् स हीयते ॥५६॥
न च मिथ्याभियुञ्जीत दोषो मिथ्याभियोगिनः ।
य स्तत्र विनयः प्रोक्तः सोऽभियोक्तारमाव्रजेत् ॥५७॥
सापदेशं हरन् कालमब्रुवंश्चापि संसदि ।
उक्त्वा वाचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम् ॥५८॥
पलायते य आहूतः प्राप्तश्च विवदेन्न यः ।
विनेयः स भवेद्राज्ञा हीन एव स वादतः ॥५९॥
सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः स नोऽभिनन्दति ।
अपदिश्य च यो देशं पुन स्तमनुधावति ॥६०॥

सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।
एतै रतु कारणैः सर्व्वैं धर्मंहीनान्विनिर्दिशेत् ॥६१॥
निर्णिक्तव्यवहारेषु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥६२॥
यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ।
निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥६३॥
अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परीक्षयेत् ।
यत्तु प्रमादान्नोच्येत तद्भूतमपि हीयते ॥६४॥
तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।
द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्य्यं पुनरुद्धरेत् ॥६५॥
दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्या स्तं दण्डमाप्नुयुः ।
न हि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते ॥६६॥
रागादज्ञानतो वापि लोभाद्वा योऽन्यथा वदेत् ।
सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः तं पापं विनयेन्नृपः ॥६७॥

किं तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममनुरक्षता ।
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्ष्या साध्वसाधुता ॥६८॥
पुरुषाः सन्ति ये लोभात् प्रब्रूयुः साक्ष्यमन्यथा ।
सन्ति चान्ये दुरात्मानः कूटलेख्यकृतो जनाः ॥६९॥
अतः परीक्ष्यमुभयमेतद्राज्ञा विशेषतः ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥७०॥
असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्या श्चासत्यसंनिभाः ।
दृश्यन्ते विविधा भावा स्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥७१॥
तलवद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
न तलं विद्यते व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥७२॥
तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्यर्थः परीक्षितुम् ।
परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न धर्मात् परिहीयते ॥७३॥
एवं पश्यन् सदा राजा व्यवहारान् समाहितः ।
वितत्येह यशो दीप्तं प्रोत्याप्नोति त्रिविष्टपम् ॥७४॥

प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

सुनिश्चितबलाधान स्त्वर्थी स्वार्थप्रचोदितः ।
लेखयेत् पूर्वपक्षं तु कृतकार्यविनिश्चयः ॥१॥
पूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु धन्यर्थी तदनन्तरम् ।
पूर्वपक्षार्थसम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेशयेत् ॥२॥
श्वो लेखनं वा स लभेत् त्र्यहं सप्ताहमेव वा ।
अर्थी तृतीयपादे तु युक्तं सद्यो ध्रुवं जयी ॥३॥
मिथ्या संप्रतिपत्ति र्वा प्रत्यवस्कन्दमेव वा ।
प्राङ्न्यायविधिसाध्यं वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥४॥
मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काल एवं मिथ्या चतुर्विधम् ॥५॥
मिथ्या च विपरीतं च पुनःशब्दसमागमम् ।
पूर्वपक्षार्थसंबन्धमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥६॥
भाषाया उत्तरं यावत् प्रत्यर्थी विनिवेशयेत् ।
अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम् ॥७॥
अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।
लेख्यं हीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा स्तूदाहृताः ॥८॥
लब्धव्यं येन यद्यस्मात् स तत्तस्मादवाप्नुयात् ।
न त्वन्योन्यमथान्यस्मादित्यन्यार्थमिदं विधा ॥९॥
मनसाहमपि ध्यातस्त्वन्मिलेणेह शत्रुवत् ।
अतोऽनया महाक्षान्त्या त्वमिहावेदितो मया ॥१०॥
द्रव्यप्रमाणहीनं यत् पुलाकाश्रयवर्जितम् ।
प्रमाणवर्जितं नाम लेख्यदोषं तदुत्सृजेत् ॥११॥

आगमवर्जितं दोषं पूर्ववादे विवर्जयेत् ।
एकस्य बहुभिः सार्धं पुरराष्ट्रविरोधकम् ॥१२॥
बिन्दुमात्रविहीना वा पदवर्णविदुष्टा वा ।
हीनाधिका भवेद् व्यर्था तां यत्नेन विवर्जयेत् ॥१३॥
भ्रष्टं तु दुःखितं यत् स्याज्जलतैलादिभि र्हतम् ।
भाषायां तदपि स्पष्टं विस्पष्टार्थं विवर्जयेत् ॥१४॥
सत्या भाषा न भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता ।
बहिश्चेद्भ्रश्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥१५॥
गन्धमादनसंस्थस्य मयास्यासीत्तदर्पितम् ।
व्यवहारिकधर्मस्य बाह्यमेतन्न सिध्यति ॥१६॥
अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च ।
आकुलं च क्रियादानं क्रिया चैवाकुला भवेत् ॥१७॥
रागादीनां यदेकेन कोपितः करणं वदेत् ।
तदादौ तु लिखेत् सर्वं वादिनः फलकादिषु ॥१८॥
राजकुलावबोधाय धर्मस्थैः सुविचारितम् ।
तस्मादन्यद्व्यपोह्य स्याद्वादिनः फलकादिषु ॥१९॥
वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं शेषं च फलके स्थितम् ।
ससाक्षिकं लिखेयु स्ते प्रतिपत्तिं च वादिनोः ॥२०॥
वादिभ्यां लिखिताच्छेषं यत् पुन र्वादिना स्मृतम् ।
तत् प्रत्याकलितं नाम स्वपादे तस्य लिख्यते ॥२१॥
अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयो र्जयपराजयौ ॥२२॥

यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेऽपि विब्रुवन् ॥२३॥
पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥२४॥
सर्वेष्वपि विवादेषु वाक्छलेनापहीयते ।
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते ॥२५॥
अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।
अभियोक्ता दिशेद्देश्यं प्रत्यवस्कन्दितो न चेत् ॥२६॥
पूर्वपादे हि लिखितं यथाक्षरमशेषतः ।
अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥२७॥
क्रियापि द्विविधा प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।
मानुषी लेख्यसाक्षिभ्यां धटादि दैविकी स्मृता ॥२८॥
दिवा कृते कार्यविधौ ग्रामेषु नगरेषु वा ।
संभवे साक्षिणां चैव दिव्या न भवति क्रिया ॥२९॥
अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासस्यापह्नवे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥३०॥
कारणप्रतिपत्त्या च पूर्वपक्षे विरोधिते ।
अभियुक्तेन वै भाव्यं विशेयं पूर्वपक्षवत् ॥३१॥
पलायते य आहूतो मौनी साक्षिपराजितः ।
स्वयमभ्युपपन्नश्च अवसन्नश्चतुर्विधः ॥३२॥
अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥३३॥
मणयः पद्मरागाद्या दीनारादि हिरण्मयम् ।
मुक्ताविद्रुमशंखाद्याः प्रदुष्टाः स्वामिगामिनः ॥३४॥

गन्धमाल्यमदत्तं तु भूषणं वास एव वा ।
पादुकेति राजोक्तं तदाक्रामन्वधमर्हति ॥३५॥
पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यच्चावहारकम् ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥३६॥
मिथ्याभियोगिनो ये स्युर्द्विजानां शूद्रयोनयः ।
तेषां जिह्वां समुत्कृत्य राजा शूले निधापयेत् ॥३७॥
आज्ञा लेखः पट्टकः शासनं वा
आधिः पत्रं विक्रयो वा क्रयो वा ।
राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं य-
स्तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो विधिज्ञैः ॥३८॥
साक्षिकदूषणे कार्यं पूर्वसाक्षिविशोधनम् ।
शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात् साक्ष्यं विशोधयेत् ॥३९॥
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्वचर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥४०॥
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम् ॥४१॥
पक्षानुत्सार्य तु सभ्यैः कार्यो विनिश्चयः सदा ।
अनुत्सारितनिर्णिक्ते विरोधः प्रेत्य चेह च ॥४२॥
सभ्यैरेव जितः पश्चाद्राज्ञा शास्यः स्वशास्त्रतः ।
जयाने चापि देयं स्याद्यथावज्जयपत्त्रकम् ॥४३॥
व्यवहारमुखं चैतत् पूर्वमुक्तं स्वयंभुवा ।
मुखशुद्धौ हि शुद्धिः स्याद् व्यवहारस्य नान्यथा ॥४४॥

इति नारदीयमातृकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारे कथञ्चन ।
नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥१॥
अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
दैवीं स वाचं वदति यः शास्त्रमनुजीवति ॥२॥
युक्तरूपं वदन् सभ्यो नाप्नुयाद् द्वेषकिल्बिषे ।
ब्रुवाण स्त्वन्यथा सद्य स्तद्वैभयमाप्नुयात् ॥३॥
राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् ।
व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः सद्गवा इव ॥४॥
धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥५॥
तत्प्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलश्च पार्थिवः ।
सह सद्भिरतो राजा व्यवहारान्विशोधयेत् ॥६॥
शुद्धेषु व्यवहारेषु शुद्धिं यान्ति सभासदः ।
शुद्धिश्च तेषां धर्माद्धि धर्ममेव वदेत्ततः ॥७॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥८॥
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥९॥
सभायां न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥१०॥
ये तु सभ्याः सभां प्राप्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
यथा प्राप्तं न ब्रुवते सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥११॥
पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥१२॥
राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥१३॥
अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति निरपेक्षः सकण्टकान् ।
परोक्षमर्थवैकल्याद्भाषते यः सभां गतः ॥१४॥

तस्मात्सभ्यः सभां प्राप्य रागद्वेषविवर्जितः ।
वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं व्रजेत् ॥१५॥
यथा शल्यं भिषग्विद्वानुद्धरेद् यन्त्रशक्तितः ।
प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद् व्यवहारतः ॥१६॥
यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
स निःशल्यो विवादः स्यात् सशल्यः स्यादतोऽन्यथा ॥१७॥
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
न तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥१८॥

ऋणादानाख्यं प्रथमं व्यवहारपदम्

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।
दानग्रहणधर्माभ्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥१॥
पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्यु र्यथांशतः ।
विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्धुरम् ॥२॥
पितृव्येनाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।
मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे दद्युस्तद्रिक्थिनोऽखिलम् ॥३॥
क्रमादव्याहतं प्राप्तं पुत्रै र्यन्नर्णमुद्धृतम् ।
दद्युः पैतामहं पौत्रा स्तच्चतुर्थान्निवर्तते ॥४॥
इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतो र्यत स्ततः ।
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोचयिष्यति ॥५॥
पूजनीया स्त्रयोऽतीता उपजीव्यास्त्रयोऽग्रतः ।
पतत् पुरुषन्तानमृणयोः स्याच्चतुर्थके ॥६॥
याच्यमानं न दीयेत ऋणं वापि प्रतिग्रहम् ।
तद्धनं वर्धते तावद्यावत्कोटिशतं भवेत् ॥७॥
कोटिशते तु सम्पूर्णे जायते तस्य वेश्मनि ।
ऋणसंशोधनार्थाय दासो जन्मनि जन्मनि ॥८॥
तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि ।
तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिनां धनम् ॥९॥
न पुत्रर्णं पिता दद्याद्दद्यात् पुत्रस्तु पैतृकम् ।
कामक्रोधसुराद्यूतप्रातिभाव्यकृतं विना ॥१०॥
पितुरेव नियोगाद्यः कुटुम्बभरणाय वा ।
ऋणं वा यत्कृतं कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तत्पिता ॥११॥
शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।
कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत् कुटुम्बिना ॥१२॥
ग्राहको यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बे च कृतो व्ययः ।
दातव्यं ज्ञातिभिस्तस्य विभक्तैरपि तद्‌णम् ॥१३॥
नार्वाक् सम्वत्सराद्विंशात् पितरि प्रोषिते सुतः ।
ऋणं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥१४॥
दाप्यः पर्णमेकोऽपि जीवत्स्ववियुतैः कृतम् ।
प्रेतेषु न तु तत्पुत्रः पर्णं दातुमर्हति ॥१५॥
न स्त्री पतिकृतं दद्यादृणं पुत्रकृतं तथा ।
अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत् ॥१६॥
दद्यादपुत्रविधवा नियुक्ता वा मुमूर्षुणा ।
यो वा तद्रिक्थमादत्ते यतो रिक्थमृणं ततः ॥१७॥
न च भार्याकृतमृणं पत्यु र्वापि कथं भवेत् ।
आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥१८॥
अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम् ।
तेषां तत्प्रत्यया वृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥१९॥
पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।
तस्या द्रव्यं हरेत् सोऽन्यो निःस्वाया पुत्र एव तु ॥२०॥
या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।
सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥२१॥
अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
स आभजेदृणं वोढुः सैव तस्य धनं यतः ॥२२॥
धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत् ।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥२३॥
अन्तिमा स्वैरिणीनां या उत्तमा च पुनर्भुवाम् ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समश्नुते ॥२४॥
भार्या स्नुषा च भृत्या च भार्यायाश्च परिग्रहः ।
एतावद्धि ऋणं देयं भूमिं यश्चोपजीवति ॥२५॥
[विभक्ता भ्रातरो ये स्युः पृथग्दारक्रियाधनाः ।
यो ह्यपुत्रो मृत स्तेषां तत्पत्नी तत् समश्नुते ॥]
स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहु र्मनीषिणः ।
विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रयाः ॥२६॥
एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।
पुत्रः पत्युरभावे च राजा च पतिपुत्रयोः ॥२७॥
भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते ॥२८॥
तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
अन्यत्र स्वामिसंदेशान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥२९॥
पुत्रेणापि कृतं कार्यं यत् स्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्यकृतमेवाहु र्दासः पुत्रश्च तत्समौ ॥३०॥
अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् ।
स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्यैष्ठे ज्यैष्ठं गुणवयः कृतम् ॥३१॥

त्रयः स्वतन्त्रा लोकेऽस्मिन् राजाचार्यं स्तथैव च ।
प्रतिवर्णं च सर्वेषां वर्णानां स्वे गृहे गृही ॥३२॥
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥३३॥
अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रा दासादिश्च परिग्रहः ।
स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य यत् स्यात् क्रमागतम् ॥३४॥
गर्भस्थसदृशो ज्ञेय अष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।
बाल आ-षोड़शाद्वर्षात् पोगण्ड इति शस्यते ॥३५॥
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरौ विना ।
जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥३६॥
तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥३७॥
स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा ।
अनुशिष्टौ विसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥३८॥
यद्बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्र स्तथैव च ।
अकृतं तदिति प्राहु धर्मशास्त्रविदो जनाः ॥३९॥
स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
अकृतं तदपि प्राहु रस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥४०॥
कामक्रोधाभिभूतार्तभयव्यसनपीड़िताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेया स्त्वप्रकृतिं गताः ॥४१॥
कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् ।
तत्कृतं तु कृतं प्राहु र्नास्वतन्त्रकृतं कृतम् ॥४२॥
धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तत्साधने मतः ।
रक्षणं वर्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥४३॥
तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च ।
कृष्णं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः सप्तधा पृथक् ॥४४॥
श्रुतशौर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।
धनं सप्तविधं शुक्लमुद्योग स्तस्य तद्विधः ॥४५॥
कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।
कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥४६॥
उत्कोचद्यूतदौत्यार्तिप्रतिरूपकसाहसैः ।
व्याजेनोपार्जितं यच्च कृष्णं हि तदुदाहृतम् ॥४७॥
तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।
विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥४८॥
यथाविधेन द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥४९॥
तत् पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम् ।
साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं नवविधं विदुः ॥५०॥
क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया ।
अविशेषेण वर्णानां सर्वेषां त्रिविधं शुभम् ॥५१॥

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य शुभं त्रिधा ।
प्रतिग्रहेण यल्लब्धं याज्यतः शिष्यत स्तथा ॥५२॥
त्रिविधं क्षत्रियस्यापि शुद्धं वैशेषिकं धनम् ।
करादयुद्धोपलब्धं च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥५३॥
वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैशस्यापि त्रिधा शुभम् ।
कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैषामनुग्रहात् ॥५४॥
सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्यो धनागमः ।
विपर्ययादधर्म्यः स्यान्न चेदापद् गरीयसी ॥५५॥
आपत्स्वनन्तरा वृत्ति र्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
वैश्यवृत्ति स्तत श्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥५६॥
न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।
वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥५७॥
उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥५८॥
आपदं ब्राह्मण स्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्यर्जितै र्धनैः ।
उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥५९॥
तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते सदा ।
काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गादपांक्तेयः प्रकीर्तितः ॥६०॥
वैश्यवृत्त्या चाविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।
घृतं मधु मधूच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥६१॥
मांसौदनतिलक्षौमसोमपुष्पफलोपलाः ।
मनुष्यविषशस्त्राम्बुलवणापूपवीरुधः ॥६२॥
चेलकौशेयचर्मास्थिकुतपैकशफा मृदः ।
उदश्वित्केशपिण्याकशाकार्द्रौषधय स्तथा ॥६३॥
ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कं दारु तृणानि च ।
गन्धद्रव्यैरकावेत्रतूलमूलकुशादृते ॥६४॥
स्वयं शीर्णं च विदलं फलानां बदिरेङ्गुदे ।
रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत् ॥६५॥
अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतो स्तथैव च ।
यद्यवश्यं तु विक्रेया स्तिला धान्येन तत्समाः ॥६६॥
अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।
मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥६७॥
प्रमाणानि प्रमाणस्थैः परिकल्प्यानि यत्नतः ।
सीदन्ति हि प्रमेयाणि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥६८॥
लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।
धनस्वीकरणे येन धनी धनमवाप्नुयात् ॥६९॥
नाकरिष्यद्यदि स्रष्टा लिखितं चक्षुरुत्तमम् ।
तत्रेयमस्य लोकस्य नाभविष्यच्छुभा गतिः ॥७०॥
देशकालफलद्रव्यप्रमाणावधिनिश्चये ।
सर्वसन्देहविच्छेदि लिखितं चक्षुरुत्तमम् ॥७१॥

गृहीत्वापि स्थले द्रव्यं योऽशह्नवितुमिच्छति ।
स्थापितः साक्षिभि मर्गे स दुःसाध्योऽपि साध्यते ॥७२॥
लिखितं स्याद्वहुच्छिद्रं साक्षिणो नाजरामराः ।
भुक्तिस्त्वनर्थसंवद्धा संततैवार्थसाधकी ॥७३॥
तदेतत्त्रिविधं ज्ञेयं प्रमाणाय न साधितम् ।
सन्देहमागतमपि धनी धनमवाप्नुयात् ॥७४॥
लिखितं वलवन्नित्यं जीवितश्चैव साक्षिणः ।
कालातिहरणाद्भूक्तिरिति शास्त्रविनिश्चयः ॥७५॥
त्रिविधस्यास्य दृष्टस्य प्रमाणस्य यथाक्रमम् ।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं भुक्ति स्तेभ्यो गरीयसी ॥७६॥
विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ।
विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥७७॥
भुज्यमानान् परैरर्थान् यः स्वान्मौर्ख्यादुपेक्षते ।
समक्षं जीवतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥७८॥
यत् किञ्चिद्दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥७९॥
अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥८०॥
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं न भोगेन प्रणश्यति ॥८१॥
प्रत्यक्षपरिभोगात्तु स्वामिनो द्विदशाः समाः ।
आध्यादीन्यपि जीर्यन्ते स्त्रीनरेन्द्रधनादृते ॥८२॥
स्त्रीधनं च नरेन्द्राणां न कथञ्चन जीर्यते ।
अनागमं भुज्यमानं वत्सराणां शतैरपि ॥८३॥
सम्भोगो दृशते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न भोग स्तत्र कारणम् ॥८४॥
आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥८५॥
भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
भोगच्छलापदेशेन स विज्ञेय स्तु तस्करः ॥८६॥
अनागमं तु यो भुंक्ते वहुन्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥८७॥
भुज्यतेऽनागमं यत्तु न तद्भोगपदं नयेत् ।
प्रेते तु भोक्तरि धनं याति तद्वंशभोग्यताम् ॥८८॥
स्मार्ते काले क्रिया भुक्तेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्ते लिखिनाभावे क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥८९॥
आहर्ते वाभियुक्तः स्यान्नार्थानामुद्धरेत् पदम् ।
भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात् प्राप्ता या पितृतः क्रमात् ॥९०॥
अन्यायेनापि यद्भुक्तं पितुः पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम् ॥९१॥

अन्वाहितं हृतं न्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् ।
अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतान्यागमं विना ॥९२॥
तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगपदं नयेत् ॥९३॥
सन्तोऽपि न प्रमाणं स्यु र्मृते धनिनि साक्षिणः ।
अन्यत्र श्रावितार्थस्मात् स्वयमासन्नमृत्युना ॥९४॥
न हि प्रत्यर्थिनि प्रेते प्रमाणं साक्षिणां वचः ।
साक्षिमत्कारणं तत्र प्रमाणं तस्य जीवतः ॥९५॥
श्रावित श्चातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः ।
मृतेऽपि तत्र साक्ष्यं स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु ॥९६॥
यद्दणादिषु सर्वेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
प्रतिग्रहाधिक्रीतेषु पूर्वा पूर्वा बलीयसी ॥९७॥
स्थानलाभनिमित्तं हि दानग्रहणमिष्यते ।
तत्कुसीदमिति प्रोक्तं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम् ॥९८॥
वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् ।
अशीतिभागं गृह्णीयाच्छते मासस्य वार्धुषी ॥९९॥
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च समं स्मृतम् ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥१००॥
द्विकं शतं ता गृह्णीत सतां वृत्तमनुस्मरन् ।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥१०१॥
कालिका कारिता चैव कायिका च तथापरा ।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेऽस्मिन् वृद्धि र्दृष्टा चतुर्विधा ॥१०२॥
प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका स्मृता ।
वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता ॥१०३॥
कायाविरोधिनी स्वस्वपणपादादिका क्रमात् ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धि श्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥१०४॥
अर्थानां सार्वभौमोऽयं विधि र्वृद्धिकरः स्मृतः ।
या देशावस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते ॥१०५॥
द्विगुणं त्रिगुणं वापि तथान्यत्र चतुर्गुणम् ।
तथाष्टगुमन्यस्मिन्देयं देशेऽवतिष्ठते ॥१०६॥
हिरण्यधान्यवस्त्राणां वृद्धिर्द्वित्रिश्चतुर्गुणा ।
रसस्याष्टगुणा वृद्धिः स्त्रीपशूनां च सन्ततिः ॥१०७॥
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धात् प्रवर्धते ॥१०८॥
प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिन्न तद्वर्धत्ययाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥१०९॥
एष वृद्धिविधिः प्रोक्तः प्रीतिदत्तस्य कर्मणः ।
वृद्धिस्तु योक्ता धान्यस्य वार्धुषं तदुदाहृतम् ॥११०॥
आपदं निस्तरेद्वैश्यः कामं वार्धुषिकर्मणा ।
आपत्स्वपि हि कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम् ॥१११॥

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।
निक्षिपेत्तत्स्वकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥११२॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
तदा दद्याद्द्विजातिभ्य स्तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥११३॥
गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी ।
अददद्याच्यमान स्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ॥११४॥
यदि नो लेखयेद्दत्तमृणिना चोदितोऽपि सन् ।
ऋणिकस्यापि वर्धेन यथैव धनिकस्य तत् ॥११५॥
लेख्यं दद्याद्विशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रयम् ।
धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् परस्परम् ॥११६॥
विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च ।
लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥११७॥
उपस्थापनाय दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।
त्रिविध प्रतिभू र्दृष्ट स्त्रिष्वेवार्थेषु सूरिभिः ॥११८॥
ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वापि हापिते ।
प्रतिभूस्तदृणं दद्यादनुपस्थापयं स्तथा ॥११९॥
बहव श्चेत् प्रतिभुवो दद्युस्तेऽर्थं यथाकृतम् ।
अर्थे विशेषिते ह्येष धनिनश्छन्दतः क्रिया ॥१२०॥
यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।
ऋणिक स्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥१२१॥
धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चकेन बलेन च ॥१२२॥
यः स्वकं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णकात् ।
न स राज्ञा निषेधव्य ऐहिकामुष्मिकार्थतः ॥१२३॥
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यत स्तथा ॥१२४॥
स पुन र्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्य स्तथैव च ।
उपचार स्तथैवास्य लाभहानि र्विपर्यये ॥१२५॥
प्रमादाद्धनिन स्तद्वदाधौ विकृतिमागते ।
विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृताद‍ृते ॥१२६॥
न भोक्तव्यो बलादाधि र्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥१२७॥
यः स्वामिनाभ्यनुज्ञातमाधिं भुंक्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्धवृद्धि र्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्क्रयः ॥१२८॥
न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥१२९॥
रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः कालेनेयादसारताम् ।
तत्राधिरन्यः कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥१३०॥
अत्र शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।
शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥१३१॥

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा पञ्चकं शतम् ॥१३२॥
स्ववाक्सम्प्रतिपत्तौ तु ऋणिकं दशकं शतम् ।
विनयं दापयेद्राजा द्विगुणं तु पराजितम् ॥१३३॥
न स्याद्द्रव्यपरोमाणं कालेनेहर्णिकस्य चेत् ।
जातिसंज्ञाधिवासानामागमो लेख्यतः स्मृतः ॥१३४॥
लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थिते स्तयोः ॥१३५॥
देशाचारविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥१३६॥
मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भीतोपधिकृतं तथा ॥१३७॥
मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तदप्यपार्थं लिखितं न चेदाधिः स्थिराश्रयः ॥१३८॥
आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावर स्तथा ।
सिद्धिरत्रोभयस्यास्य भोगो यत्रास्ति नान्यथा ॥१३९॥
दर्शितं प्रतिकालं यत् प्राथितं श्रावितं तथा ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥१४०॥
अदृष्टार्थमश्रुतार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।
न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥१४१॥
लेख्ये देशान्तरन्यस्ते दग्धे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत् कालहरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥१४२॥
यत्र स्यात् संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।
तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरुद्धरेत् ॥१४३॥
लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतं भवेत् ।
विप्रत्यये परीक्ष्यं तत् सम्बन्धागमहेतुभिः ॥१४४॥
लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत् साक्षिभि र्हरेत् ।
साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखितान्न तु साक्षिणः ॥१४५॥
छिन्नभिन्नहृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च ।
कर्तव्यमन्यत्लेख्यं स्यादेष लेख्यविधिः स्मृतः ॥१४६॥
सन्दिग्धेषु च कार्येषु द्वयो र्विवदमानयोः ।
श्रुतदृष्टानुभूतार्थात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥१४७॥
समक्षदर्शनात् साक्षी विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः ।
श्रोत्रस्य यत् परो ब्रूते चक्षुषो दर्शनं स्वयम् ॥१४८॥
एकादशविधः साक्षी शास्त्रदृष्टो मनीषिभिः ।
कृतः पञ्चविध स्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते ॥१४९॥
लिखितः स्मारित श्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च ।
गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः ॥१५०॥
षड़ेते पुनरुद्दिष्टाः साक्षिण स्त्वकृताः स्वयम् ।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥१५१॥

कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयु स्तेऽपि साक्षिणः ॥१५२॥
कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः ।
त्र्यवराः साक्षिणोऽनिन्द्याः शुचयः शुद्धबुद्धयः ॥१५३॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
प्रतिवर्णं भवेयु स्ते सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥१५४॥
श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
वहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥१५५॥
श्रेण्यादिषु च सर्वेषु कश्चिच्चेद्द्वेष्यतामियात् ।
तेभ्य एव न साक्ष्यं स्याद् द्वेष्टारः सर्व एव ते ॥१५६॥
असाक्ष्यपि हि शास्त्रेऽस्मिन्दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
वचनाद्दोषतो भेदात् स्वयमुक्ति मृतान्तरः ॥१५७॥
श्रोत्रिया स्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।
असाक्षिण स्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः ॥१५८॥
स्तेनाः साहसिका श्चण्डाः कितवा वधकाश्च ये ।
असाक्षिण स्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते ॥१५९॥
राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिष्वेकार्थनिश्चये ।
वचनं यत्र भिद्येत ते स्यु र्भेदादसाक्षिणः ॥१६०॥
अनिर्दिष्ट स्तु साक्षित्वे स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥१६१॥
योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि ।
क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥१६२॥
द्वयो र्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयु स्तस्य साक्षिणः ॥१६३॥
आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।
विवादे साक्षिण स्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥१६४॥
न परेण समुद्दिष्टमुपेयात् साक्षिणं रहः ।
भेदयेत्तं न चान्येन हीयतैवं समाचरन् ॥१६५॥
साक्ष्युद्दिष्टो यदि प्रेयाद् गच्छेद्वापि दिगन्तरम् ।
तच्छ्रोतारः प्रमाणं स्युः प्रमाणं ह्युत्तरा क्रिया ॥१६६॥
सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।
आत्मनैव लिखेज्जानन्नचेदन्येन लेखयेत् ॥१६७॥
आष्टमाद्वत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।
आ पञ्चमात्तथा सिद्धि र्यदृच्छोपगतस्य च ॥१६८॥
आ तृतीयात्तथा वर्षात् सिद्धि र्गूढस्य साक्षिणः ।
आ सम्वत्सरतः सिद्धि र्वदन्त्युत्तरसाक्षिणः ॥१६९॥
अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति ।
स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥१७०॥
यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रं च साक्षिणः ।
सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ॥१७१॥

असाक्षिप्रत्यया स्त्वन्ये षड्विवादाः प्रकीर्तिताः ।
लक्षणान्येव साक्षित्वे येषामाहु र्मनीषिणः ॥१७२॥
उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणि स्तु घातकः ।
केशाकेशिगृहीत श्च युगपत् पारदारिकः ॥१७३॥
कुद्दालपाणि र्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ।
तथा कुठारपाणि श्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः ॥१७४॥
प्रत्यक्षचिह्नो विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः ।
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥१७५॥
कश्चित् कृत्वात्मन श्चिह्नं द्वेषात् परमुपद्रवेत् ।
हेत्वर्थगतिसामर्थ्यै स्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥१७६॥
नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः प्रष्टव्याः साक्षिणः प्रतिदूषिताः ॥१७७॥
दासनैकृतिकाश्राद्धवृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः ।
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तकितवग्रामयाजकाः ॥१७८॥
महापथिकसामुद्रवणिक्प्रव्रजितातुराः ।
व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीवकुशीलवाः ॥१७९॥
नास्तिकव्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः ।
एकस्थालीसहायारिचरज्ञातिसनाभयः ॥१८०॥
प्राग्दृष्टदोषशैलूषविषजीव्यहितुण्डिकाः ।
गरदाग्निदकीनाशशूद्रापुत्रोपपातिकाः ॥१८१॥
क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धनान्त्यावसायिनः ।
भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः ॥१८२॥
भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः ।
अघशंस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः ॥१८३॥
कुनखी श्यावदन्तश्च मित्रध्रुक्शठशौण्डिकाः ।
ऐन्द्रजालिकलुब्धोग्रश्रेणीगणविरोधिनः ॥१८४॥
वधक श्चर्मकृत् पङ्गुः पतितः कूटकारकः ।
कुहकः प्रत्यवसित स्तस्करो राजपूरुषः ॥१८५॥
मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् ।
विक्रेता ब्राह्मण श्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥१८६॥
च्युतः स्वधर्मात् कुलिकः स्तावको हीनसेवकः ।
पित्रा विवदमानश्च भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः ॥१८७॥
असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयु स्तेऽपि साक्षिणः ॥१८८॥
साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
पारुष्ययो श्चाप्युभयो र्न परीक्षेत साक्षिणः ॥१८९॥
तेषामपि न बालः स्यान्न स्त्री नैको न कूटकृत् ।
न बान्धवो न चाराति र्ब्रूयु स्ते साक्ष्यमन्यथा ॥१९०॥
बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।
विब्रूयाद्बान्धवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥१९१॥

उभयानुमतो यः स्याद्द्वयो विंवदमानयोः ।
असाक्षिकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् स संसदि ॥१९२॥
यस्त्वात्मदोषभिन्नत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥१९३॥
कामत्यनिभृतोऽकस्मादभीक्ष्णं निश्वसत्यपि ।
भूमिं लिखति पादाभ्यां बाहु वासो धुनोति च ॥१९४॥
भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्द्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥१९५॥
त्वरमाण इवाकस्मादस्पृष्टो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी च स विज्ञेय स्तं पापं विनयेन्नृपः ॥१९६॥
श्रावयित्वा तथान्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिह्नुते ।
स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥१९७॥
आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथं भृशम् ।
समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक् ॥१९८॥
सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनै वैंश्यं शूद्रं सर्वैं स्तु पातकैः ॥१९९॥
पुराणै र्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।
अनृतस्यापवादै श्च भृशमुत्त्रासयेदिमान् ॥२००॥
नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुगृहं गच्छेत् यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥२०१॥
नग्नो मुण्डः कपालेन परद्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान् भूयशः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥२०२॥
यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितप्ताङ्गी दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥२०३॥
साक्षी साक्ष्ये समुद्दिशन् गोकर्णशिथिलं वचः ।
सहस्रं वारुणान् पाशान् भुंक्ते स बन्धनाद्ध्रुवम् ॥२०४॥
तस्य वर्षशते पूर्णे पाश एव प्रमुच्यते ।
तदा पाशाद्विनिर्मुक्तः स्त्री सम्भवति मानवः ॥२०५॥
एवं सम्बन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियताच्च सः ।
पशुगोऽश्वपुरुषाणां हिरण्यं भू र्यथाक्रमम् ॥२०६॥
यावतो बान्धवां स्तस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सम्प्रवक्ष्यामि शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥२०७॥
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥२०८॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥२०९॥
एकमेवाद्वितीयं तत् प्राहुः पावनमात्मनः ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥२१०॥
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥२११॥

वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात् क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात् पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥२१२॥
भू र्धारयति सत्येन सत्येनोदेति भास्करः ।
सत्येन वायुः प्लवते सत्येनापः स्रवन्ति च ॥२१३॥
सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति नः श्रुतम् ॥२१४॥
सत्यं देवाः समासेन मनुष्या स्त्वनृतं स्मृतम् ।
इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥२१५॥
सत्यं ब्रूह्यनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि ।
उक्त्वानृतं महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे ॥२१६॥
नरकेषु च ते शश्वज्जिह्वामुत्कृत्य दारुणाः ।
असिभिः शातयिष्यन्ति बलिनो यमकिङ्कराः ॥२१७॥
शूलं भेत्स्यन्ति चाक्रम्य क्रोशन्तमपरायणम् ।
अवस्थितं समुत्कृत्य क्षेप्स्यन्ति त्वां हुताशने ॥२१८॥
अनुभूय च ता स्तीव्रा श्चिरं नरकवेदनाः ।
इह यास्यसि पापासु गृध्रकाकादियोनिषु ॥२१९॥
ज्ञात्वैतानानृते दोषान् ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ।
सत्यं वदोद्धरात्मानं नात्मानं पातय स्वयम् ॥२२०॥
न बान्धवा न सुहृदो न धनानि महान्त्यपि ।
अलं धारयितुं शक्ता स्तमस्युग्रे निमज्जतः ॥२२१॥
पितर स्त्ववलम्बन्ते त्वयि साक्षित्वमागते ।
तारयिष्यति किं त्वस्मान् किं चायं पातयिष्यति ॥२२२॥
सत्यमात्मा मनुष्यस्य सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
सत्यमुक्त्वात्मनात्मानं श्रेयसा संनियोजय ॥२२३॥
यस्यां रात्रावजनिष्ठा यस्यां रात्रौ मरिष्यसि ।
वृथा तदनन्तरं तुभ्यं साक्ष्यं चेदन्यथा कृथाः ॥२२४॥
ब्रह्मघ्नस्य तु ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।
ये च लोकाः कृतघ्नस्य ते ते स्यु र्ब्रुवतो वृथा ॥२२५॥
नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
साक्षिधर्मे विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः ॥२२६॥

[पुराणोक्तौ द्वौ श्लोकौ भवतः ।]

यः परार्थे प्रहिणुयात् स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थे किं न कुर्यात् स पापो नरकनिर्भयः ॥२२७॥
वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिश्रिताः ।
यो हि तां स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥२२८॥
साक्षिविप्रतिपत्तौ तु प्रमाणं बहवो यतः ।
तत्साम्ये शुचयो ग्राह्या स्तत्साम्ये स्मृतिमत्तराः ॥२२९॥
स्मृतिमत् साक्षिसाम्यं तु विवादे यत्र दृश्यते ।
सूक्ष्मत्वात् साक्षिधर्मस्य साक्ष्यं व्यावर्तते ततः ॥२३०॥

स्वसाक्षिवर्जितो य स्तु दैवाद्वादी कथंचन ।
उद्धारं तस्य नेच्छन्ति दिव्येनापि मनीषिणः ।२३१।।
निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत् साक्ष्य आगते ।
न ब्रुयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ।।२३२।।
देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् साक्ष्यं तदपि चान्यथा ।।२३३।।
ऊनं वाप्यधिकं वार्थं प्रब्रुयु र्यत्र साक्षिणः ।
तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृतः ।।२३४।।
प्रमादाद्धनिनो यत्र न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः ।
अर्थं चापह्नुते वादी तत्रोक्त स्त्रिविधो विधिः ।।२३५।।
चोदना प्रतिकालं च युक्तिलेश स्तथैव च ।
तृतीयः शपथः प्रोक्त स्तै रेनं साधयेत् क्रमात् ।। २३६।।
अभीक्ष्णं चोद्यमानो यः प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।
त्रिश्चतुः पञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं स दापयेत् ।।२३७।।
चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेशै स्तमन्वियात् ।
देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभिः ।।२३८।।
युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथै रेनमर्दयेत् ।
देशकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ।।२३९।।
यमन्तर्धारयन्त्यापो दीप्तोऽग्नि र्न दहत्येव ।
शाययत्यभिशापं तं किल्विषी स्यादतोऽन्यथा ।।२४०।।
अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासस्यापह्नवे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ।।२४१।।
स्त्रीणां शीलाभियोगेषु स्तेयसाहसयोरपि ।
एष एव विधि र्दृष्टः सर्वार्थापह्नवेषु च ।।२४२।।
शपथा ह्यपि देवानामृषीणामपि च स्मृताः ।
वसिष्ठः शपथं शेपे यातुधानेन शङ्कितः ।।२४३।।
सप्तर्षय स्तथेन्द्रेण पुष्करार्थेन शङ्किताः ।
शेपुः शपथमन्यग्राः परस्परविशुद्धये ।।२४४।।
अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजते यः ।
ब्रूयात् स्वयं वा सदिति तस्यार्धविनयः स्मृतः ।।२४५।।
गूहमानस्तु वैचिन्त्याद्यदि पापः स जीयते ।
सभ्या स्तस्य न तुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पात्यते ।।२४६।।
यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम् ।
तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथै श्च पृथग्विधैः ।।२४७।।
सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकादि च ।
देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च ।।२४८।।
महापराधे दिव्यानि दापयेत्तु महीपतिः ।।
अल्पेषु तु नृपश्रेष्ठ शपथैः श्रावयेन्नरम् ।।२४९।।
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
पातकेष्वभियोगे च विधि र्दिव्यः प्रकीर्तितः ।।२५०।।

सन्दिग्धेऽर्थे ऽभियुक्तानां प्रच्छन्नेषु विशेषतः ।
दैवं पञ्चविधं ज्ञेयमित्याह भगवान्मनुः ।।२५१।।
घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।
उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्धर्थं महात्मनाम् ।।२५२।।
सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां विशुद्ध्यर्थं दुरात्मनाम् ।
प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यानृतविशुद्धये ।।२५३।।
वर्षासु वह्निरित्युक्तः शिशिरे तु घटः स्मृतः ।
ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले ।।२५४।।
नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
श्वित्र्यन्धकुनखीनां च नाग्निशुद्धि र्विधीयते ।।२५५।।
सव्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्म स्त्ववेक्ष्यते ।।२५६।।
शिरोवर्ती यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते ।
कारणैः सहितं प्रोक्तं न दिव्यं चार्थिनामृणाम् ।।२५७।।
तत् प्राज्ञेन विनीतेन धार्मिकेन विजानता ।
उभयानुमते देयं दिव्यं सर्वं प्रयत्नतः ।।२५८।।
न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृणाम् ।।२५९।।
विचार्य धर्मनिपुणैः सर्वधर्मविशारदैः ।
इदं सर्वर्तुकं प्रोक्तं पण्डितै र्घटधारणम् ।।२६०।।
हस्तद्वयं तु निखेयमुक्तं मुण्डकयोः सदा ।
षड्हस्तं तु तयो र्दृष्टं प्रमाणं परिणाहतः ।।२६१।।
चतुर्हस्ता घटतुला पादौचापि प्रकीर्तितौ ।
पादयोरन्तरं हस्तो भवेदध्यर्धमेव च ।।२६२।।
ऋज्वी घटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकापि वा ।
चतुरस्त्रा त्रिभिः स्थानै र्घटकर्कटकादिभिः ।।२६३।।
खादिरं कारयेत्तं च निर्व्रणं शुष्कवर्जितम् ।
शांशपं तदभावे तु शालं वा कोटरं विना ।।२६४।।
एवं विधानि काष्ठानि घटार्थे परिकल्पयेत् ।
सभाराजकुलद्वारे सुरायतनचत्वरे ।।२६५।।
निखेयो निश्चलः कार्यो गन्धमाल्यानुलेपनः ।
दध्यक्षतहविर्गन्धकृतपावनमङ्गलः ।।२६६।।
रक्षार्थमाहूतै र्लोके लोकपालैरधिष्ठितः ।
सर्वदा स तु देयः स्यात् सर्वलोकस्य पश्यतः ।।२६७।।
अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे ।
पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम् ।।२६८।।
शिरोपस्थायिनि नरे अभियोक्तर्युपस्थिते ।
दिव्यप्रदानं विहितमन्यत्र नृपहिंसनात् ।।२६९।।
अशिरांस्यपि दिव्यानि राजा भृत्येषु दापयेत् ।
अभियोगाभियुक्तानामन्येषां तु यथाक्रमम् ।।२७०।।

शिक्यद्वयं समासज्य धटकर्कटयो दृ ढम् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥२७१॥
धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
पिटिकां पूरयेत्तस्मिन्निष्टकालोष्टपांशुभिः ॥२७२॥
प्रथमारोपणे ग्राह्यं प्रमाणं निपुणैः सह ।
तुलाशिलाभ्यां तुल्यं च तोरणं न्यस्तलक्षणम् ॥२७३॥
सुवर्णकारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः ।
अवेक्षेरन्धटतुलां तुलाधारणकोविदाः ॥२७४॥
तुलयित्वा नरं पूर्वं चिह्नं कृत्वा धटस्य च ।
कक्षास्थाने यदा तुल्यमवतार्य ततो धटात् ॥२७५॥
समयैः परिगृह्याथ पुणरारोपयेन्नरम् ।
निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥२७६॥
तस्मिन्नेव समारूढे धृत्वा कक्षां द्विजो वदेत् ।
धर्मपर्यायवचनै र्धट इत्यभिधीयसे ॥२७७॥
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानव स्तुल्यते त्वया ॥२७८॥
देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमितिरिच्यसे ।
[त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवै र्विनिर्मिता ॥२७९॥
तत् सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ।
यद्यहं पापकर्मास्मि तदा त्वं मामधो नय ॥२८०॥
शुद्धं चैव विजानासि तत ऊर्ध्वं गृहाण माम् ।]
तदेनं संशयारूढं धर्मत स्त्रातुमर्हसि ॥२८१॥
इत्यादि कृतश्रावणं लोकपालै सुरैश्च वै ।
पुरुषं पुनरारूढं समुद्धृत्य निरीक्षयेत् ॥२८२॥
तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः ।
समो वा हीयमानो वा अविशुद्धो भवेन्नरः ॥२८३॥
कक्षाच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयो स्तथा ।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च मूर्तितः शुद्धिमादिशेत् ॥२८४॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्ने स्तथोत्तमम् ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहु र्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥२८५॥
अष्टभि र्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥
षट्पञ्चाशद्समधिकं भूमे स्तु परिकल्पना ॥२८६॥
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि अभियुक्तस्य हस्तयोः ।
कृत्वा न्यस्येत्तु पत्राणि सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः ॥२८७॥
जात्यैव लोहकारो यः कुशल श्चाग्निकर्मणि ।
दृष्टयोग श्चान्यत्रापि तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥२८८॥
अग्निवर्ण्यमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्तिकम् ।
पञ्चाशत्पलिकं भूयः कृत्वैवं तं शुचि र्द्विजः ॥२८९॥
तृतीयतापतप्तं तं ब्रूयात् सत्यपुरस्कृतः ।
श्रूयतां मानवो धर्मो लोकपालै रधिष्ठितः ॥२९०॥

त्वमग्ने सर्वदेवानां पवित्रं परमं मुखम् ।
त्वमेतत् सर्वभूतानां हृदिस्थो वेत्सि चेष्टितम् ॥२९१॥
सत्यानृते च जिह्वाया स्त्वत्तः समुपजायते ।
वेदादिभिरिदं प्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥३९२॥
अनेनायमिदं प्रोक्तो मिथ्या चेदमथाब्रवीत् ।
सर्वथा च यथा मिथ्या तथाग्निं धारयाम्यहम् ॥२९३॥
एष धारयते च त्वां सत्येनानेन मानवः ।
तदस्य सत्यवाक्यस्य शीतो भव हुताशन ॥
मृषावाक्यस्य पापस्य दह हस्तौ तु शापितः ॥२९४॥
अमुमर्थं च पत्रस्थमभिलिख्य यथार्थतः ।
श्रावितस्यैव तन्मूर्ध्नि तस्य देयं यथाक्रमम् ॥२९५॥
स्नातश्च मण्डलस्थश्च ततः संगृह्य पापकम् ।
स्थित्वैकस्मिन्ततोऽन्यानि व्रजेत् सप्त शनैः शनैः ॥२९६॥
पातयेन्न तमप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ।
अष्टमं मण्डलं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नरः ॥२९७॥
य स्तु पातयते त्रासाद्दग्धो वा न विभाव्यते ।
पुनस्तं धारयेदग्निं स्थितिरेव दृढीकृता ॥२९८॥
मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पदसम्मितम् ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत् पदम् ॥२९९॥
अनेन विधिना कार्यो हुताशः समयः सदा ।
ऋते ग्रीष्मात् सदा युक्तः कालेऽन्यत्र सुशीतले ॥२००॥
हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्यात् काकपदानि च ।
तान्येव पुनरवेक्षेद्धस्तौ बिन्दुविचित्रितौ ॥३०१॥
यत् पुन र्न विभाव्येते दग्धावेतौ करौ तदा ।
व्रीहीन् प्रगृह्य यत्नेन सप्त वारांस्तु मर्दयेत् ॥३०२॥
मर्दिते र्यदि नो दग्धः सभ्यैरेवं विनिश्चितः ।
मोच्यः स शुद्धः सत्कृत्य दग्धो दण्डयो, यथाक्रमम् ॥३०३॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि पानीयविधिमुत्तमम् ।
हैमन्तकालादन्यत्र शिशिराच्च यथाक्रमम् ॥३०४॥
नदीषु नातिवेगासु सागरेसु वहेषु च ।
ह्रदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥३०५॥

नातिक्रूरेण धनुषा प्रेषयित्वा शरत्रयम् ।
पानीयमज्जनं कार्यं कियत्तज्ञ विपश्चितः ॥३०६॥

क्रूरं धनुः शप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥३०७॥

नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्तम्भवद्बली ।
तस्योरू संप्रगृह्याथ निमज्जेदभिशास्तवान् ॥३०८॥

शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
गच्छेत् परमया शक्त्या यत्र स्यान्मध्यमः शरः ॥३०९॥

मध्यमं तु शरं गृह्य पुरुषोऽन्य स्तथाविधः ।
प्रत्यागच्छेत वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥३१०॥
आगत श्च शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्जलं यदा सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥३११॥
अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशितः ॥३१२॥
न मज्जनीयं स्त्रीबालं धर्मशास्त्रविशारदैः ।
रोगिण श्चापि वृद्धाश्च पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥३१३॥
निरुत्साहान् रुजाक्लिष्टानार्तांश्च न निमज्जयेत् ।
सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्रमाणा हि ते स्मृताः ॥३१४॥
साहसेनागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि साधयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥३१५॥
सत्यानृतविभागस्य तोयाग्नी स्पष्टकृत्तमौ ।
अद्भ्यश्चाग्निरभूद्यस्मात्तस्मात्तोये विशेषतः ॥३१६॥
क्रियते धर्मतत्त्वज्ञै र्दूषितानां विशोधनम् ।
तस्मात् सत्येन भगवञ्जलेश त्रातुमर्हसि ॥३१७॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।
यस्मिन् काले यथा प्रोक्तं यादृशं परिकीर्तितम् ॥३१८॥
यावन्मात्रं समुद्दिष्टं धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ।
तुलयित्वा शरत्काले देयमेतद्धिमागमे ॥३१९॥
नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने तु धर्मवित् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु वर्षासु व विवर्जयेत् ॥३२०॥
भग्नं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।
कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥३२१॥
शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं वर्णगन्धरसान्वितम् ।
अभिन्नं तत् प्रदातव्यं क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥३२२॥
विषस्य पलषड्भागाद्भागी विंशतिम स्तु यः ।
तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद् घृतप्लुतम् ॥३२३॥
वर्षासु षड् यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः ।
हेमन्ते सप्त वाष्टौ वा शरद्यस्यापि नेष्यते ॥३२४॥
त्वं विषं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मव्यवस्थितः ।
शोधयैनं नरं पापात् सत्येनास्यामृतीभव ॥३२५॥
छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः ।
विषवेगक्लमातीत शुद्धोऽसौ मनुरब्रवीत् ॥३२६॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
शास्त्रविद्भि र्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधि यत् ॥३२७॥
पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ॥३२८॥
यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्दैवत्यं तु पाययेत् ।
अभ्यर्च्य देवतां स्नाप्य जलस्य प्रसृतित्रयम् ॥३२९॥
सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वाशुभम् ।
प्रत्यात्मकं तु दृश्येत सैव तस्य विभावना ॥३३०॥
ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहान्महदप्यशुभं भवेत् ।
नाभियोज्यः स केनापि कृतकालव्यतिक्रमात् ॥३३१॥
महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ।
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥३३२॥
यथोक्तेन विधानेन पञ्च दिव्यानि धर्मवित् ।
दत्त्वा राजाभिशस्तानां प्रेत्य चेह च नन्दति ॥३३३॥
ग्रीष्मे तु सलिलं प्रोक्तं विषं काले सुशीतले ।
ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्याग्निरुच्यते ॥३३४॥
वैश्ये तु सलिलं देयं विषं शूद्रे प्रदापयेत् ।
न ब्राह्मणे विषं दद्यान्न लोहं क्षत्रियो हरेत् ॥३३५॥
कोशान्तानि तुलादीनि गुरुष्वर्थेषु दापयेत् ।
शतार्धं दापयेच्छुद्धावशुद्धो दण्डभाग्भवेत् ॥३३६॥
तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।
चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥३३७॥
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लाञ्छाले र्नान्यस्य कस्यचित् ।
मृन्मये भाजने कृत्वा भास्करस्याग्रतः शुचिः ॥३३८॥
स्नानोदकेन संपृक्तान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
प्रभातायां रजन्यां तु त्रिः कृत्वा प्राङ्मुखाय च ॥३३९॥
स्नाताय सोपवासाय दद्याद्देवार्चकः स्वयम् ।
स्वयं कार्यं समुद्दिश्य सत्यासत्यपरीक्षणे ॥३४०॥
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ।
अश्वत्थपत्राभावे तु भूर्जपत्रे ततः स्मृतम् ॥३४१॥
दृश्यते शोणितं यस्य दन्तजालं च सीदति ।
गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥३४२॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तप्तमाषकलक्षणम् ।
शुभाशुभपरीक्षार्थं ब्रह्मणाभिहितं स्वयम् ॥३४३॥
सौवर्णे राजते पात्रे आयसे मृन्मयेऽपि वा ।
क्षिप्रं घृतमुपादाय तदग्नौ स्थापयेच्छुचिः ॥३४४॥
सौवर्णीं राजसीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम् ।
सलिलेनासकृद्धौतां निक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥३४५॥
भ्रमत् पतितायामन्तः स नः स्पर्शसुभीषणः ।
तत स्त्वनेन मन्त्रेण घृतं तदभिमन्त्रयेत् ॥३४६॥
परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु ।
दहाग्ने यद्ययं पापो हिमशीतं शुचौ भव ॥३४७॥
प्रदेशिन्यक्षता यस्य संस्पृष्टायां परीक्षणे ।
यदि विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथा न हि ॥३४८॥

इति ऋणादानं नाम प्रथमं व्यवहारपदं समाप्तम् ।

(उपनिधिः)

निक्षेपः ।

स्वं द्रव्यं यत्र विश्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।
निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥१॥
कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद् बुधः ॥२॥
यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दाय स्तथा ग्रहः ॥३॥
न चेद्दद्यात्तु निक्षेप्तु स्तद् द्रव्यं तु यथाविधि ।
उपसंगृह्य दाप्योऽसौ दिव्यादिभि र्व्यवस्थितः ॥४॥
अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याहृतं च यत् ।
निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥५॥
स पुन र्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितर स्तथा ।
प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥६॥
याच्यमान स्तु यो दाता निक्षेपं न प्रयच्छति ।
दण्ड्यः स राज्ञा दुष्टात्मा नष्टे दाप्य श्च तत्समम् ॥७॥
यं चार्थं साधयेत्तेन निक्षेप्तुरननुज्ञया ।
तत्रापि दण्ड्यः स भवेद्दाप्य स्तच्चापि सोदयम् ॥८॥
ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितम् ॥९॥
स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्ययनन्तरे ।
म स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तु श्च बन्धुभिः ॥१०॥
अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिशोधयेत् ॥११॥
चौरै र्हृतं जले मग्नमग्निना दग्धमेव च ।
न दद्याद् यदि तस्मात् स न संहरति किंचन ॥१२॥
यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यौ दाप्यौ च तत्समम् ॥१३॥
एष एव विधि र्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पे चोपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥१४॥
प्रतिगृह्णाति पौगण्डं यश्च सप्रधनं नरः ।
तस्याप्येष भवेद्धर्मः षडेते विधयः समाः ॥१५॥

इति उपनिधि र्नाम द्वितीयं व्यवहारपदं समाप्तम् ।

सम्भूयसमुत्थानम् ।

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।
तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥१॥
फलहेतोरुपायेन कर्म सम्भूय कुर्वताम् ॥
आधारभूतः प्रक्षेप स्तेनोत्तिष्ठेयुरंशतः ॥२॥
समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्रांशो यस्य यादृशः ।
क्षयव्ययौ तथा वृद्धि स्तत्र तस्य तथाविधाः ॥३॥
भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् ।
कुर्यु स्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥४॥
प्रमादान्नाशितं दाप्यः प्रतिषिद्धकृतं च यत् ।
असंदिष्ट श्च यत् कुर्यात् सर्वं सम्भूयकारिभिः ॥५॥
दैवतस्कर राजभ्यो व्यसने समुपस्थिते ।
यस्तत्स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥६॥
एकस्य चेत् स्याद् व्यसनं दायादोऽस्य तदाप्नुयात् ।
अन्यो वासति दायादे शक्ता श्चेत् सर्व एव वा ॥७॥
ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्य स्तत्कर्म निस्तरेत् ।
लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात् संप्रकल्पितम् ॥८॥
ऋत्विग्याज्यमदुष्टं य स्त्यजेदनपकारिणम् ।
अदुष्टं वर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ॥९॥
ऋत्विक् तु त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयं कृतः ।
यदृच्छया च यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥१०॥
क्रमागतेष्वेष धर्मो वृतेष्वृत्विक्सु च स्वयम् ।
यादृच्छिकेषु याज्यस्य तत्त्यागे नास्ति किल्बिषम् ॥११॥
शुल्कस्थानं वणिक् प्राप्तः शुल्कं दद्याद् यथोदितम् ।
न तद्व्यतिहरेद्राज्ञो बलिरेष प्रकीर्तितः ॥१२॥
शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्योक्त्वा च परिमाणं दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥१३॥
सदा श्रोत्रियवर्ज्याणि शुल्कान्याहुः प्रजानता ।
गृहोपयोगि यच्चैषां न तु वाणिज्यकर्मणि ॥१४॥
प्रतिग्रहो द्विजातीनां धनं रङ्गोपजीविनाम् ।
स्कन्धवाह्यं च यद् द्रव्यं न तच्छुल्कं प्रदापयेत् ॥१५॥
कश्चिच्चेत् सञ्चरन्देशान् प्रेयादभ्यागतो वणिक् ।
राजास्य भाण्डं रक्षेत् यावद्दायाददर्शनम् ॥१६॥
दायादेऽसति बन्धुभ्यो ज्ञातिभ्यो वा समर्पयेत् ।
तदभावे सुगुप्तं तद्धारयेद्दशतीः समाः ॥१७॥
अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।
राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ॥१८॥

इति सम्भूयसमुत्थानं नाम तृतीयं व्यवहारपदं समाप्तम् ।

दत्ताप्रदानिकम् ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग् यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥१॥
अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥२॥
तत्रेहाष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोड़शात्मकम् ॥३॥
अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।
निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥४॥
आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥५॥
कुटुम्बभरणात् द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।
तद्देयमपहृत्यान्यत् कुटुम्बी दोषमाप्नुयात् ॥६॥
यस्य त्रैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥७॥
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीभक्त्यनुग्रहार्थं च दत्तं सप्तविधं स्मृतम् ॥८॥
अदत्तं तु भयक्रोधद्वेषशोकरुगन्वितैः ।
तथोत्कोचपरिहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥९॥
बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥१०॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तं तदपि स्मृतम् ॥११॥
गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद् यश्चादेयं प्रयच्छति ।
अदेयदायको दण्ड्य स्तथादत्तप्रतीच्छकः ॥१२॥

इति दत्ताप्रदानिकं नाम चतुर्थं व्यवहारपदं समाप्तम् ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषा ।

अभ्युपेत्य च शुश्रूषां य स्तां न प्रतिपद्यते ।
अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥१॥
शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
चतुर्विधः कर्मकर स्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥२॥
शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थ स्त्वधिकर्मकृत् ।
एते कर्मकरा ज्ञेया दासा स्तु गृहजादयः ॥३॥
सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहु र्मनीषिणः ।
जातिकर्मकृत श्चोक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥४॥
कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥५॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविन्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥६॥
इष्टतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथोऽन्ततः ।
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥७॥
आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।
तद्वृत्ति र्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥८॥
ब्रह्मचारी चरेद्भैक्षमधःशाय्यनलङ्कृतः ।
जघन्यशायी सर्वेषां पूर्वोत्थायी गुरो र्गृहे ॥९॥
नासंदिष्टः प्रतिष्ठेत तिष्ठेद्वा गुरुणा क्वचित् ।
संदिष्टः प्रतिकुर्वीत शक्तश्चेदविचारयन् ॥१०॥
यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरु ।
आसीनोऽधो गुरोः पार्श्वे फलके वा समाहित ॥१ ॥
स्रोतोवहेव सर्वत्र विद्या निम्नानुसारिणी ।
निम्नवर्ती भवेत्तस्मात्तदर्थी सर्वदा गुरोः ॥१२॥
अनुशास्य श्च गुरुणा न चेदनुविधीयते ।
अविधिनाथवा बध्वा रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥१३॥
भृशं न ताड़येदेनं नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।
अनुशास्याथ विश्वास्यः शास्यो राज्ञान्यथा गुरुः ॥१४॥
समावृत्त श्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।
प्रतीयात् स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥१५॥
स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।
आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥१६॥
आचार्यं शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।
न चान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥१७॥
शिक्षयन्तमदुष्टं य आचार्यः संपरित्यजेत् ।
बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धौ च सोऽर्हति ॥१८॥
शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् ।
तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत् फलम् ॥१९॥
गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यप्रदक्षिणम् ।
शक्तितश्चानुमान्यैनमन्तेवासो निवर्तते ॥२०॥
वेतनं वा यदि कृतं ज्ञात्वा शिष्यस्य कौशलम् ।
अन्तेवासी समादद्यान्न चान्यस्य गृहे वसेत् ॥२१॥
भृतक स्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।
शक्तिभक्त्यनुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिः ॥२२॥

उत्तम स्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीबलः ।
अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ।।२३।।
अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।
सोऽपि कर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ।।२४।।
शुभकर्मकरा स्त्वेते चत्वारः समुदाहृताः ।
जघन्यकर्मभाज स्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ।।२५।।
गृहे जात स्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अनाकालभृतो लोके आहितः स्वामिना च यः ।।२६।।
मोक्षितो महतश्चर्णात् प्राप्तो युद्धात् पणे जितः ।
तथाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ।।२७।।
भक्तदासश्च विज्ञेय स्तथैव वड़वाहृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ।।२८।।
तत्र पूर्व श्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।
प्रसादाद्धनिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ।।२९।।
यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत प्राणसंशयात् ।
दासत्वात् स विमुच्यते पुत्रभागं लभेत च ।।३०।।
अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।
संभक्षितं यद्दुर्भिक्षे न तच्छुध्येत कर्मणा ।।३१।।
आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।
अथोपगमयेदेनं स विक्रीतादनन्तरः ।।३२।।
ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते ।
कृतकालव्यपगमात् कृतकोऽपि विमुच्यते ।।३३।।

तवाहमित्युपगतो ध्वजप्राप्तः पणार्जितः ।
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्यते तुल्यकर्मणा ।।३४।।
राज्ञामेव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः ।
न तस्य विप्रमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथंचन ।।३५।।
भक्तस्योपेक्षणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
निग्रहाद्वडवानां तु मुच्यते वडवाहृतः ।।३६।।
विक्रीणीते य आत्मानं स्वतन्त्रः सन्नराधमः ।
स जघन्यतर स्तेषां नैव दास्यात् प्रमुच्यते ।।३७।।
चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
राज्ञा मोक्षयितव्या स्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ।।३८।।
वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ।।३९।।
तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
न स तं प्राप्नुयात् कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ।।४०।।
अधना स्त्रय एवोक्ता भार्या दास स्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ।।४१।।
स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात् कुम्भं सहाम्भसा ।।४२।।
साक्षताभिः सपुष्पाभि र्मूर्धन्यद्भिरवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्रांमुखं तमथोत्सृजेत् ।।४३।।

इति अभ्युपेत्याशुश्रूषा नाम पञ्चमं व्यवहारपदं समाप्तम् ।

वेतनस्यानपाकर्म ।

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।
वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ।।१।।
भृताय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।
आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम् ।।२।।
भृतावनिश्चितायां तु दशभागं समाप्नुयुः ।
लाभगोवीजशस्यानां वणिग्गोपकृषीवलाः ।।३।।
क्रियोपकरणं चैषां क्रियां यत् प्रत्युदाहृतम् ।
तत्स्वभावेन कुर्वीत न जिह्मेन समाचरेत् ।।४।।
कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत् ।।५।।
भृतिषड्भागमादद्यात् पथ्यं युग्यकृतं त्यजन् ।
अददत् कारयित्वा तु सोदयां भृतिमावहेत् ।।६।।
अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने ।
दाप्यो भृतिचतुर्भागं सममर्धपथे त्यजन् ।।७।।

अनयन्वाहकोऽप्येवं भृतिहानिमवाप्नुयात् ।
द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् ।।८।।
भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।
स दाप्यो यत् प्रणष्टं स्याद्दैवराजकृतादृते ।।९।।
गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्द्विशताद्भृतिः ।
प्रति सम्वत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेऽहनि ।।१०।।
उपानयति या गोपः प्रत्यहं रजनीक्षये ।
चीर्णाः पीताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ।।११।।
सा चेद् गौ र्व्यसनं गच्छेद्व्यायच्छेत्तत्र शक्तितः ।
अशक्त स्तूर्णमागम्य स्वामिने तन्निवेदयेत् ।।१२।।
अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।
वोढुमर्हति गोप स्तां विनयं चापि राजनि ।।१३।।
नष्टविनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।
हीनं पुरुषकारेण पालयैव निपातयेत् ।।१४।।

अजाविके तथारुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत् ॥१५॥
विघुष्यापहृतं चौरै र्न पालो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिन श्चापि शंसति ॥१६॥
अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।
मृतेषु च विशुद्धिः स्याद्वालशृङ्गादिदर्शनात् ॥१७॥
शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विस्तदाप्नुयात् ।
अप्रयच्छं स्तदा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ॥१८॥
अयोनौ वा समाक्रामेद्वहुभि र्वापि वासयेत् ।
शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥१९॥
पराजिरे गृहं कृत्वा स्तोमं दत्वा वसेत्तु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥२०॥
स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः ।
निर्गच्छं स्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कदाचन ॥२१॥
स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।
ग्रहीतुराभवेद्भग्नं नष्टं चान्यत्र संप्लवात् ॥२२ ॥

इति नारदीयधर्मशास्त्रे वेतनस्यानपाकर्मेति षष्ठं व्यवहारपदम् ।

अस्वामिविक्रयः ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।
विक्रीयतेऽसमक्षं यद्विज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥१॥
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी समाप्नुयात् ।
प्रकाशविक्रये शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रमात् ॥२॥
अस्वाम्यनुमताद्दासादसत श्च जनाद्रहः ।
हीनमूल्यमवेलायां क्रीणं स्तद्दोषभाग् भवेत् ॥३॥
न गूहेतागमं क्रेता शुद्धि स्तस्य तदागमात् ।
विपर्यये तुल्यदोषः स्तेयदण्डं च सोऽर्हति ॥४॥
विक्रेता स्वामिनेऽर्थं स्वं क्रेत्रे मूल्यं च तत्समम् ।
दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ॥५॥
परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्निधिम् ।
राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥६॥
ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥७॥
स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।
गृह्णीयात्तत्र तं शुद्धमशुद्धं स्यात्ततोऽन्यथा ॥८॥

इति नारदीयधर्मशात्रेऽस्वामिविक्रयो नाम सप्तमं व्यवहारपदम् ।

विक्रीयासम्प्रदानम् ।

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेत्रे यन्न प्रदीयते ।
विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥१॥
लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।
क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत् पण्यमुच्यते ॥२॥
षड्विध स्तस्य तु बुधै र्दानादानविधिः स्मृतः ।
गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥३॥
विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेत्रे यो न प्रयच्छति ।
स्थावरस्योदयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥४॥
अर्घ श्चेदपचीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभो दिग्विचारिणाम् ॥५॥
उपहन्येत वा द्रव्यं दह्येतापह्रियेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रियासम्प्रयच्छतः ॥६॥
निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
मूल्यं तु द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥७॥
तदान्यहस्तविक्रीतं योऽन्यस्मै सम्प्रयच्छति ।
सोऽपि तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं चैव राजनि ॥८॥
दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी ।
विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात् ॥९॥
दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेवं प्रकीर्तितः ।
अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ॥१०॥
लाभार्थं वणिजां सर्वपण्येषु क्रयविक्रयः ।
स च लाभोऽर्धमासाद्य महान् भवति वा न वा ॥११॥
तस्माद्देशे च काले च वणिगर्घं समाश्रयेत् ।
न जिह्मं च प्रवर्त्तेत श्रेयानेवं वणिक्पथः ॥१२॥

इति नारदीयधर्मशास्त्रे विक्रीयासम्प्रदानं नामाष्टमं व्यवहारपदम् ।

क्रीतानुशयः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥१॥
क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥२॥
द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत् ।
द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥३॥
क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।
परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः ॥४॥
त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु ।
मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताहः स्यात् परीक्षणम् ॥५॥
द्विपदामर्धमासः स्यात् पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः ।
दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥६॥
परिभुक्तं च यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् ।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः ॥७॥
मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिस्त्रिभाग स्तु चतुःकृत्वोऽर्धमेव च ॥८॥
अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।
यावत् क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये ॥९॥
लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निक्रियाविधौ ।
क्षयः संक्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽग्निसंगमात् ॥१०॥
सुवर्णस्य क्षयो नास्ति राजते द्विपलं शतम् ।
शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षय स्तु त्रपुसीसयोः ॥११॥
ताम्रे पञ्चपलं विद्याद्विकारा ये च तन्मयाः ।
तद्धातूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥१२॥
तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।
सूत्रकार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपलं शतम् ॥१३॥
स्थूलसूत्रवतां तेषां मध्यानां पञ्चकं शतम् ।
त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणामेषा वृद्धिरुदाहृता ॥१४॥
त्रिंशांशो रोमबद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य तु ।
कौशेयवल्कलानां तु नैव वृद्धिर्न च क्षयः ॥१५॥
क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक् पण्यविचक्षणः ।
वृद्धिक्षयौ तु जानीयात् पण्यानामागमं तथा ॥१६॥

इति नारदीयधर्मशास्त्रे क्रीतानुशयो नाम नवमं व्यवहारपदम् ।

समयस्यानपाकर्म ।

पाषण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥१॥
पाषण्डिनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिषु ।
संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥२॥
यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।
यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥३॥
नानुकूलं च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् ।
बाधकं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥४॥
मिथः संघातकरणमहितं शस्त्रधारणम् ।
परस्परोपघातं च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥५॥
पृथग्गणांश्च ये भिन्द्यु स्ते विनेया विशेषतः ।
आवहेयु र्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः ॥६॥
दोषवत् करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।
प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥७॥

इति नारदीयधर्मशास्त्रे समयस्यानपाकर्म नाम दशमं विवादपदम् ।

सीमाबन्धः ।

सेतुकेदारमर्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चये ।
क्षेत्राधिकारो य स्तु स्याद्विवादः क्षेत्रज स्तु सः ॥१॥
क्षेत्रसीमाविवादेषु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः ।
नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः ॥२॥
ग्रामसीमासु च बहि र्ये स्यु स्तत्कृषिजीविनः ।
गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनजीविनः ॥३॥
समुन्नयेयु स्ते सीमां लक्षणैरुपलक्षिताम् ।
तुषाङ्गारकपालैश्च कूपैरायतनै र्द्रुमैः ॥४॥
अभिज्ञातैश्च वल्मीकस्थलनिम्नोन्नतादिभिः ।
केदारारामर्गैश्च पुराणैः सेतुभि स्तथा ॥५॥
निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणै र्भोगदर्शनैः ॥६॥

अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ता स्तद्विनिश्चये ।
सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥७॥
गणवृद्धादय स्त्वन्ये दण्ड दाप्याः पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेन स्युः साहसेनानृते स्थिताः ॥८॥
नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥९॥
एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासाः समाहितः ।
रक्तमाल्याम्बरधरः क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥१०॥
यदि च न स्यु र्ज्ञातारः सीमायाश्च न लक्षणम् ।
तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम् ॥११॥
एतेनैव गृहोद्यानविपानायतनादिषु ।
विवादविधिराख्यात स्तथा ग्रामान्तरेषु च ॥१२॥
सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयो र्द्वयोः ।
फलपुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥१३॥
अन्यक्षेत्रोपजातानां शाखास्त्वन्यत्र संस्थिताः ।
स्वामिन स्ता विजानीयादन्यक्षेत्रविनिर्गताः ॥१४॥
अवस्करस्थलश्वभ्रभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।
चतुष्पथसुरस्थानरथ्यामार्गांन्न रोधयेत् ॥१५॥
रोधयन्ति तु ये मोहाद्बलाद्वापि कथञ्चन ।
दण्डयेत्तादृशान् राजा साहसेनोत्तमेन च ॥१६॥
परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतु र्न प्रतिषिध्यते ।
महागुणोऽल्पबाध श्च वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥१७॥
सेतु स्तु द्विविधः प्रोक्तः खेयो (खन्यो) बन्ध्य स्तथैव च ।
तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥१८॥
नान्तरेणोदकं सस्यं नश्येदभ्युदकेन तु ।
य एवानुदके दोषः स एवाभ्युदके स्मृतः ॥१९॥
पूर्वप्रवर्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।
सेतुं प्रवर्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग् भवेत् ॥२०॥
मृते तु स्वामिनि पुन स्तद्वंश्ये वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत् ॥२१॥
अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृगव्याधानुदर्शनात् ।
इषव स्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति ॥२२॥
अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।
क्षेत्रं चेद्विकृषेत् कश्चिदश्नुवीत स तत् फलम् ॥२३॥
विकृष्यमाणे क्षेत्रे चेत् क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।
खिलोपचारं तत् सर्वं दत्त्वा स्वक्षेत्रमाप्नुयात् ॥२४॥
तदष्टभागापचयाद्यावत् सप्त गताः समाः ।
संप्राप्ते त्वष्टमे वर्षे भुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ॥२५॥

सम्वत्सरेणार्धखिलं खिलं तद्वत्सरै स्त्रिभिः ।
पञ्चवर्षावसन्नं तु स्यात् क्षेत्रमटवीसमम् ॥२६॥
क्षेत्रं त्रिपुरुषं यत् स्याद् गृहं वा स्यात् क्रमागतम् ।
राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परं नयेत् ॥२७॥
उत्क्रम्य तु वृतिं यत्र सस्यघातो गवादिभिः ।
पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्त्या निवारयेत् ॥२८॥
समूलसस्यघाते तु तत्स्वामी सममाप्नुयात् ।
(धान्यमाप्नुयात्)
वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥२९॥
गौः प्रसूता दशाहं च महोक्षो वाजिकुञ्जरौ ।
निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक् ॥३०॥
माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा ।
अजाविके सवत्से (च वत्से च) तु दण्डः
स्यादर्धमाषकः ॥३१॥
अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते मताः ।
अदण्ड्यागन्तुकी (गर्भिणी) गौश्च सूतिका
वाभिसारिणी ॥३२॥
नष्टा भग्ना च लग्ना च वृषभः कृतलक्षणः ।
प्रोक्तं तु च्छिन्ननासायां वसन्त्यां तु चतुर्गुणम् ॥३३॥
सन्नानां द्विगुणः प्रोक्तो वसतां तु चतुर्गुणः ।
प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो नृणाम् ॥३४॥
या नष्टाः पालदोषेण गावः क्षेत्रं यदाप्नुयुः ।
न तत्र गोमिनां दण्डः पाल स्तं दण्डमर्हति ॥३५॥
राजग्राहगृहीतो वा वज्राशनिहतोऽपि वा ।
अथ सर्पेण दष्टो वा वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥३६॥
व्याघ्रादिभि र्हतो वापि व्याधिभि र्वाप्युपद्रुतः ।
न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम् ॥३७॥
गोभि स्तु भक्षितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।
सामन्तानुमते देयं धान्यं यत्तत्र भक्षितम् ॥३८॥
गावस्तु गोमिना देया धान्यं तत् कर्षिकस्य तु ।
एवं हि विनयः प्रोक्तो गोपैः सस्यावपातनात् ॥३९॥
ग्रामोपान्ते च यत् क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ।
अनावृते चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ॥४०॥
पथि क्षेत्रे वृतिः कार्या यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।
न लंघयेत् पशुर्वाश्वो न भिन्द्याद्यां च शूकरः ॥४१॥
गृहक्षेत्रे च दृष्टे द्वे वासहेतू कुटुम्बिनाम् ।
तस्मात्ते नोत्क्षिपेद्राजा तद्धि मूलं कुटुम्बिनाम् ॥४२॥
वृद्धे जनपदे राज्ञो धर्मः कोशश्च वर्धते ।
हीयते हीयमाने च वृद्धिहेतुमतः श्रयेत् ॥४३॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे सीमाबन्धो नामैकादशं व्यवहारपदम् ।

स्त्रीपुंसयोगः ।

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।
स्त्रीपुंसयोगनामैतद्विवादपदमुच्यते ॥१॥
स्त्रीपुंसयो स्तु सम्बन्धे वरणं प्राग् विधीयते ।
वरणाद्ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽथ द्विलक्षणः ॥२॥
तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।
पाणिग्रहणमन्त्राश्च नियतं दारलक्षणम् ॥३॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परिग्रहे ।
सजातिः श्रेयसी भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥४॥
ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियोऽन्या स्तिस्र एव तु ।
शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतय स्त्रयः ॥५॥
द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।
वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥६॥
आ सप्तमात् पञ्चमाद्वा बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
अविवाह्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरा स्तथा ॥७॥
परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥८॥
सुबद्धजत्रुजान्वस्थिः सुबद्धांशशिरोरुहः ।
स्थूलग्रीवस्तनूरुत्वगविलम्बगतिस्वरः ॥९॥
रेतोऽस्योत्प्लवते नाप्सु ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान् स्याल्लक्षणै रेतै र्विपरीतै स्तु षण्ढकः ॥१०॥
चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्य श्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥११॥
निसर्गषण्ढो वध्रि श्च पक्षषण्ड स्तथैव च ।
अभिशापाद् गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥१२॥
ईर्ष्याषिण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापति स्तथा ॥१३॥
तत्राद्यावप्रतीकारौ पक्षाख्यो मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात्तु यस्यास्य कालः सम्वत्सरः स्मृतः ॥१४॥
ईर्ष्याषण्ढादयो ये ऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्या स्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥१५॥
आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सरार्धं प्रतीक्ष्य तु ॥१६॥
शालीनस्यापि दृष्टस्त्रीसंयोगाद् भ्रश्यते ध्वजः ।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥१७॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत सान्यं भर्तारमेतत् कार्यं प्रजापतेः ॥१८॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥१९॥

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।
पितामही मातुल श्च सकुल्या बान्धवा स्तथा ॥२०॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सनाभयः ॥२१॥
यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमाश्रयेत् ।
अनुज्ञया तस्य वरं प्रतीत्य वरयेत् स्वयम् ॥२२॥
सवर्णमनुरूपं च कुलशीलवयःश्रुतैः ।
सह धर्मं चरेत्तेन प्रजां चोत्पादयेत्ततः ॥२३॥
प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥२४॥
कन्या नर्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।
ते चेन्न दद्युस्तां भर्त्रे ते स्यु र्भ्रूणहभिः समाः ॥२५॥
यावन्तश्चर्तव स्तस्याः समतीयुः पतिं विना ।
तावत्यो भ्रूणहत्याः स्यु स्तस्य यो न ददाति ताम् ॥२६॥
अतः प्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता सकृत् ।
महोदेनः स्पृशेदेनमन्यथैवं विधिः सताम् ॥२७॥
सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥२८॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेष विधिः स्मृतः ।
गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥२९॥
कन्यायां दत्तशुल्कायां ज्यायांश्चेद्वर आव्रजेत् ।
धर्मार्थकामसंयुक्तो वाक्यं तत्रानृतं भवेत् ॥३०॥
नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।
दोषे तु सति नागः स्यादन्योन्यं त्यजतो स्तयोः ॥३१॥
दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्वरो राजा स दण्ड्य स्तत्र चौरवत् ॥३२॥
य स्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥३३॥
अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद् द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥३४॥
प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः ।
स विनेय स्त्वकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥३५॥
दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संसृष्टमैथुना ।
दुष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥३६॥
उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भग स्त्यक्तबान्धवः ।
कन्यादोषौ च यौ पूर्वौ एष दोषगणो वरे ॥३७॥
अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।
ब्राह्म स्तु प्रथम स्तेषां प्राजापत्य स्तथापरः ॥३८॥

आर्षः श्चैव हि दैव श्च गान्धर्व श्चासुर स्तथा ।
राक्षसोऽनवर स्तस्मात् पैशाच स्त्वष्टमः स्मृतः ॥३६॥
सत्कृत्याहूय कन्यां तु दद्यात् ब्राह्मो त्वलंकृताम् ।
सह धर्मं चरेत्युक्ता प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥४०॥
वस्त्रगोमिथुनाभ्यां तु विवाह स्त्वार्ष उच्यते ।
अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्यादृत्विजे कर्म कुर्वते ॥४१॥
इच्छन्तीमिच्छतः प्राहु र्गान्धर्वं नाम पञ्चमम् ।
विवाह स्त्वासुरो ज्ञेयः शुल्कसंव्यवहारतः ॥४२॥
प्रसह्य हरणादुक्तो विवाहो राक्षस स्तथा ।
सुप्तप्रमत्तोपगमात् पैशाच स्त्वष्टमोऽधमः ॥४३॥
एषां तु धर्म्या श्चत्वारो ब्राह्माद्याः समुदाहृताः ।
साधारणः स्याद् गान्धर्व स्त्रयोऽधर्म्या स्ततः परे ॥४४॥
परपूर्वाः स्त्रिय स्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भू स्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥४५॥
कन्यैवाक्षतयोनि र्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारमर्हति ॥४६॥
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्यु र्गृहमियात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥४७॥
असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवै र्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥४८॥
स्त्री प्रसूताप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामाद्या संश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥४९॥
मृते भर्तरि संप्राप्तान्देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत् परं कामात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥५०॥
प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
तवाहमित्युपगता सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥५१॥
देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभि र्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसान्यस्मै अन्त्या सा स्वैरिणी स्मृता ॥५२॥
पुनर्भुवां विधि स्त्वेष स्वैरिणीनां प्रकीर्तितः ।
पूर्वा पूर्वा जघन्यासां श्रेयसी तूत्तरोत्तरा ॥५३॥
अपत्यमुत्पादयितु स्तासां या शुल्कतो हृता ।
अशुल्कोपहृतायां तु क्षेत्रिकस्यैव तत्फलम् ॥५४॥
क्षेत्रिकस्य यदज्ञातं क्षेत्रे बीजं प्रदीयते ।
न तत्र बीजिनो भागः क्षेत्रिकस्यैव तत्फलम् ॥५५॥
ओघवाताहृतं बीजं क्षेत्रे यस्य प्ररोहति ।
फलभुक्तस्य तत् क्षेत्री न बीजी फलभाग् भवेत् ॥५६॥
महोक्षो जनयेद्वत्सान्यस्य गोपु व्रजे चरन् ।
तस्य ते यस्य ता गावो मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥५७॥
क्षेत्रिकानुमते बीजं यस्य क्षेत्रे समर्प्यते ।
तदपत्यं द्वयोरेव बीजिक्षेत्रिकयो र्मतम् ॥५८॥
न स्यात् क्षेत्रं विना सस्यं न वा बीजं विनास्ति तत् ।
अतोऽपत्यं द्वयोरिष्टं पितु र्मातु श्च धर्मतः ॥५९॥
नाप्यपत्यं परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।
दृष्टं संग्रहणं तज्ज्ञ र्नगतायाः स्वयं गृहे ॥६०॥
अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्य क्षयिकस्य च ।
सेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥६१॥
परस्त्रिया सहाकालेऽदेशे वा भवतो मिथः ।
स्थानसंभाषणामोदा स्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥६२॥
नदीनां संगमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।
स्त्रीपुंसौ यत् समीयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥६३॥
दूतीप्रस्थापनै र्वापि लेखसंप्रेषणै रपि ।
अन्यै श्च विविधै र्दोषै र्ग्राह्यं संग्रहणं बुधैः ॥६४॥
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६५॥
उपकारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६६॥
पाणौ यच्च निगृह्णीयाद्वेण्यां वस्त्राञ्चलेऽपि वा ।
तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयात् सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६७॥
वस्त्रैराभरणै र्माल्यैः पानै र्भक्ष्यै स्तथैव च ।
संप्रेष्यमाणै र्गन्धै श्च वेद्यं संग्रहणं बुधैः ॥६८॥
दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।
ममेयं भुक्तपूर्वेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥६९॥
सजात्यतिशये पुंसां दण्ड उत्तमसाहसः ।
मध्यम स्त्वानुलोम्येन प्रातिलोम्ये प्रमापणम् ॥७०॥
कन्यायामसकामायां द्व्यङ्गुलस्यावकर्तनम् ।
उत्तमायां वध स्त्वेव सर्वसंग्रहणं तथा ॥७१॥
सकामायां तु कन्यायां सङ्गमे नास्त्यतिक्रमः ।
किंत्वलंकृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्वहेत् ॥७२॥
माता मातृष्वसा श्वश्रू र्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥७३॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥७४॥
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्तनं तस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥७५॥
पशुयोनावतिक्रामन् विनेयः स दमं शतम् ।
मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्त्यावसायिषु ॥७६॥
अगम्यागामिन श्चास्ति दण्डो राज्ञा प्रचोदितः ।
प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्याद् विशोधनम् ॥७७॥
स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥७८॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् परादारवत् ।
गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ॥७६॥

अनुत्पन्नप्रजाया स्तु पतिः प्रेयाद् यदि स्त्रिया ।
नियुक्ता गुरुभि र्गच्छेद्देवरं पुत्रकाम्यया ॥८०॥

स च तां प्रतिपद्येत तथैवा पुत्रजन्मतः ।
पुत्रे जाते निवर्तेत संकरः स्याद्‌तोऽन्यथा ॥८१॥

घृतेनाभ्यज्य गात्राणि तैलेनाविकृतेन वा ।
मुखान्मुखं परिहरन् गात्रै र्गात्राण्यसंस्पृशन् ॥८२॥

कुले तदवशेषे हि सन्तानार्थं न कामतः ।
स्त्रियं पुत्रवतीं वन्ध्यां नीरजस्कामनिच्छतीम् ॥८३॥

न गच्छेद्‌गर्भिणीं निन्द्यामनियुक्तां च वन्धुभिः ।
अनियुक्ता तु या नारी देवराज्जनयेत् सुतम् ॥८४॥

जारजातमरिक्थीयं तमाहु र्ब्रह्मवादिनः ।
तथानियुक्तो यो भार्यां यवीयाञ्ज्यायसो व्रजेत् ॥८५॥

यवीयसो वा यो ज्यायानुभौ तौ गुरुतल्पगौ ।
नियुक्तो गुरुभि र्गच्छेदनुशिष्यात् स्त्रियं च सः ॥८६॥

पूर्वोक्तेन विधानेन स्नुषां पुंसवने शुचिः ।
सकृदागर्भाधानाद्वा कृते गर्भे तथैव सा ॥८७॥

अतोऽन्यथा वर्तमानः पुमान् स्त्री वापि कामतः ।
विनेयौ सुभृशं राज्ञा विप्लवः स्याद्‌तोऽन्यथा ॥८८॥

ईर्ष्यासूयसमुत्थे तु सम्वन्धे रागहेतुके ।
दम्पती विवदीयातां न ज्ञातिषु न राजनि ॥८६॥

अन्योन्यं त्यजतो रागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।
स्त्रीपुंसयो र्निगूढाया व्यभिचाराद्‌ृते स्त्रियाः ॥६०॥

व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधःशयनमेव च ।
कदन्नं वा कुवास श्च कर्म चावस्करोज्झनम् ॥६१॥

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविस्रंसिनीं तथा ।
भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेत् पुरात् ॥६२॥

अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रियवादिनीम् ।
पूर्वाशिनीं च या भर्तुः क्षिप्रं निर्वासयेत् गृहात् ॥६३॥

वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
कामती नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं स दोषभाक् ॥६४॥

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥६५॥

अज्ञातदोषेणोढा या निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
बन्धुभिः साभियोक्तव्या निर्बन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥६६॥

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥६७॥

अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
अप्रसूता तु चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥६८॥

क्षत्रिया षट् समास्तिष्ठेदप्रसूता समात्रयम् ।
वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे त्वितरा वसेत् ॥६६॥

न शूद्रायाः स्मृतः काल एष प्रोषितयोषिताम् ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेष द्विगुणो विधिः ॥ ००॥

अप्रवृत्तौ तु भूतानां दृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
अतोऽऽन्यगमने स्त्रीणामेष दोषो न विद्यते ॥१०१॥

आनुलोम्येन वर्णानां यज्जन्म स विधिः स्मृतः ।
प्रातिलोम्येन यज्जन्म स ज्ञेयो वर्णसंकरः ॥१०२॥

अनन्तरः स्मृतः पुत्रः पुत्र एकान्तर स्तथा ।
द्व्यन्तर श्चानुलोम्येन तथैव प्रतिलोमतः ॥१०३॥

उग्रः पारशव श्चैव निषादश्चानुलोमतः ।
अम्बष्ठो मागध श्चैव क्षत्ता च क्षत्रियात्मजः ॥१०४॥

आनुलोम्येन तत्रैका द्वौ ज्ञेयौ प्रतिलोमतः ।
क्षत्राद्याः प्रतिलोमाः स्युरनुलोमा स्त्विमे स्मृताः ॥१०५॥

संस्कारा श्चरुपाकाद्या स्तेषां त्रिः सप्त वै मताः ।
सवर्णो ब्राह्मणीपुत्रः क्षत्रियायामनन्तरः ॥१०६॥

अम्बष्ठोग्रौ तथा पुत्रावेवं क्षत्रियवैश्ययोः ।
एकान्तर स्तु चाम्बष्ठो वैश्यायां ब्रह्मणात् सुतः ॥१०७॥

शूद्रायां क्षत्रियात्तद्वन्निषादो नाम जायते ।
शूद्रा पारशवं सूते ब्राह्मणादुत्तरं सुतम् ॥१०८॥

आनुलोम्येन वर्णानां पुत्रा ह्येते प्रकीर्तिताः ।
सूतश्च मागध श्चैव पुत्रावायोगव स्तथा ॥१०६॥

प्रातिलोम्येन वर्णानां क्षत्तृवैदेहकावपि ।
अनन्तरः स्मृतः सूतो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सुतः ॥११०॥

मागधायोगवौ तद्वद् द्वौ पुत्रौ वैश्यशूद्रयोः ।
ब्राह्मण्येकान्तरं वैश्यात् सूते वैदेहकं सुतम् ॥१११॥

क्षत्तारं क्षत्रिया शूद्रात् पुत्रमेकान्तरं तथा ।
द्व्यन्तरः प्रातिलोम्येन पापिष्ठः संकरे सति ॥११·॥

चण्डालो जायते शूद्राद् ब्राह्मणी यत्र मुह्यति ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण स्त्रियो रक्ष्या स्तु संकरात् ॥११३॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे स्त्रीपुंसयोगो नाम द्वादशं व्यवहारपदं समाप्तम् ।

दायभागः ।

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रै र्यत्र प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥१॥
पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा विभजेरन्धनं क्रमात् ।
मातु र्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः ॥२॥
मातु र्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
निवृत्ते वापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ॥३॥
पितैव वा स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मति र्भवेत् ॥४॥
बिभृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षाः कुले श्रियः ॥५॥
शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो य श्च पैतृकः ॥६॥
माता च स्वधनं दत्तं यस्मै स्यात् प्रीतिपूर्वकम् ।
तस्याप्येष विधि र्दृष्टो मातापि हि यथा पिता ॥७॥
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृगाम्यप्रजासु तु ।
(भर्तृदायस्तथैव च)
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥८॥
स्त्रीधनं तदपत्यानां भर्तृगाम्यप्रजासु तु ।
ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वाहुः पितृगामीतरेषु च ॥९॥
कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातु र्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥१०॥
वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।
पित्र्यं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ॥११॥
द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।
समांशभागिनी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ ॥१२॥
ज्येष्ठायांशोऽधिको देयः कनिष्ठायावरः स्मृतः ।
समांमशभाजः शेषाः स्यु रप्रत्ता भगिनी तथा ॥१३॥
क्षेत्रजेष्वपि पुत्रेषु तद्वज्जातेषु धर्मतः ।
वर्णावरेष्वंशहानिरूढाजातेष्वनुक्रमात् ॥१४॥
पित्रैव तु विभक्ता ये हीनाधिकसमै र्धनैः ।
तेषां स एव धर्मः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥१५॥
व्याधितः कुपित श्चैव विषयासक्तमानसः ।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥१६॥
कानीन श्च सहोढश्च गूढायां य श्च जायते ।
तेषां वोढा पिता ज्ञेय स्ते च भागहराः स्मृताः ॥१७॥
अज्ञातपितृको यश्च कानीनोऽनूढमातृकः ।
मातामहाय दद्यात् स पिण्डं रिक्थं हरेत च ॥१८॥
जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभि स्तथा ।
अरिक्थभाजः सर्वे स्यु र्बीजिनामेव ते सुताः ॥१९॥

दद्यु स्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हृता ।
अशुल्कोपगतायां तु पिण्डदा वोढु रेव ते ॥२०॥
पितृद्विट् पतितः षण्ढो य श्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥२१॥
दीर्घतीव्रामयग्रस्ता जडोन्मत्तान्धपङ्गवः ।
भर्तव्याः स्युः कुले चैते तत्पुत्रा स्त्वंशभागिनः ॥२२॥
द्विरामुष्यायणा दद्यु र्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।
रिक्थादर्धं समादद्यु र्बीजिक्षेत्रिकयो स्तथा ॥२३॥
संसृष्टानां तु यो भाग स्तेषामेव स इष्यते ।
अनपत्योऽशभाग्योऽपि निर्बीजेष्वितरानियात् ॥२४॥
भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत् प्रव्रजेत्तु वा ।
विभजेरन्धनं तस्य शेषा स्तु स्त्रीधनं विना ॥२५॥
भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवितक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्यु रितरासु च ॥२६॥
या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योंऽशो भरणे मतः ।
आ संस्कारं भजेरं स्तां परतो बिभृयात् पतिः ॥२७॥
मृते भर्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।
विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥२८॥
परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।
तत्सपिण्डेषु वासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥२९॥
स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।
अस्वातन्त्र्यमत स्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥३०॥
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रा स्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥३१॥
यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत् ।
भ्रातृभि स्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता ॥३२॥
येषां तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्तव्या भ्रातृभि स्तेषां पैतृकादेव ते धनात् ॥३३॥
अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातॄणां पूर्वसंस्कृतैः ॥३४॥
कुटुम्बार्थेषु यश्चोक्त स्तत्कार्यं कुरुते च यः ।
भ्रातृभि र्भरणीयोऽसौ ग्रासाच्छादनवाहनैः ॥३५॥
विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।
ज्ञातिभि र्भागलेख्यं श्च पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥३६॥
भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मो हि तेषां भवेत् पृथक् पृथक् ॥३७॥
दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥३८॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्यु र्नाविभक्ता परस्परम् ॥३९॥
येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिनाम् ।
विभक्तानवगच्छेयु र्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥४०॥
वसेयु र्ये दशाब्दानि पृथग् धर्माः पृथक् क्रियाः ।
विभक्ता भ्रातर स्ते तु विज्ञेया इति निश्चयः ॥४१॥
यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न ते कृत्येषु सम्मताः ॥४२॥
स्वान् भागान्यदि दद्यु स्ते विक्रीणीरन्नथापि वा ।
कुर्यु र्यथेष्टं तत्सर्वमीशा स्ते स्वधनस्य तु ॥४३॥
ऊर्ध्वं विभागाज्जात स्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।
संसृष्टास्तेन वा ये स्यु र्विभजेरन्निति स्थितिः ॥४४॥
औरसः क्षेत्रज श्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।
कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्न स्तथैव च ॥४५॥
पौनर्भवोऽपविद्ध श्च लब्धः क्रीतः कृत स्तथा ।
स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशैत उदाहृताः ॥४६॥
एषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ।
पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेयाञ्जघन्यो यो य उत्तरः ॥४७॥
[छिन्नभोगे गृहे क्षेत्रे सन्देहो यत्र जायते ।
लेख्येन भोगविद्धि र्वा साक्षिभि र्वा समाहरेत् ॥४८॥]
क्रमाद्धेते प्रपद्येरन्मृते पितरि वा धनम् ।
ज्यायसो ज्यायसोऽलाभे कनीयानृक्थमर्हति ॥४९॥
पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानकारणात् ।
पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥५०॥
अभावे तु दुहितॄणां सकुल्या बान्धवा स्ततः ।
ततः सजातिः सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥५१॥
अन्यत्र ब्राह्मणेभ्यः स्याद्राजा धर्मपरायणः ।
तत् स्त्रीभ्यो जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥५२॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे दायभागो नाम त्रयोदशं व्यवहारपदं समाप्तम् ।

साहसम् ।

सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्बलदर्पितैः ।
तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥१॥
मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यं द्विविधं ज्ञेयं साहसं च चतुर्विधम् ॥२॥
तत् पुन स्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।
उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥३॥
फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥४॥
वासः पश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥५॥
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥६॥
तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञै र्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥७॥
उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।
वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥८॥
अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।
वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥९॥
शिरसो मुण्डनं दण्ड स्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥१०॥
स्यातां संव्यवहार्यौ तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।
धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥११॥
तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेष स्तत्र दृश्यते ।
आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥१२॥
तदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनिषीभिः ।
क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥१३॥
मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।
शमी धान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥१४॥
वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशव स्तथा ।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥१५॥
हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥१६॥
उपायै र्विविधैः सर्वैः कल्पयित्वापकर्षणम् ।
सुप्तप्रमत्तमत्तेभ्यः स्तेयमाहु र्मनीषिणः ॥१७॥
सहोढग्रहणात् स्तेयं होढमप्युपभोगतः ।
शङ्का त्वसज्जनकत्वाद्न्यायव्ययत स्तथा ॥१८॥
भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।
शक्ता श्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥१९॥
उत्क्रोशतां जनानां च ह्रियमाणे धने तथा ।
श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥२०॥
साहसेषु य एवोक्त स्त्रिषु दण्डो मनिषीभिः ।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥२१॥

गवादिषु प्रणष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा ।
पदस्यान्वेषणं कुर्यु रामूलात्तद्विदो जनाः ॥२२॥
ग्रामे व्रजे विविक्ते वा यत्र संनिपतेत् पदम् ।
वोढ़व्यं तद् भवेत्तेन न चेत् सोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥२३॥
पदे प्रमूढ़े भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके ।
यस्त्वासन्नतरो ग्रामो व्रजो वा तत्र पातयेत् ॥२४॥
समेऽध्वनि द्वयो र्यत्र तेन प्रायोऽशुचि र्जनः ।
पूर्वापवादे र्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥२५॥
ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।
रात्रिसञ्चारिणो ये च बहिः कुर्यु र्बहिश्चराः ॥२६॥
स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद् गृहात् ।
उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थाच्च हीयते ॥२७॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे साहसं नाम चतुर्दशं व्यवहारपदं समाप्तम् ।

वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यञ्च ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥१॥
निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्यत्र क्रमाद् गुरुः ॥२॥
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।
पातनीयैरुपक्रोशै स्तीव्रमाहु र्मनीषिणः ॥३॥
परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।
भस्मादीनामुपक्षेपै र्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥४॥
तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्योत्तमं क्रमात् ।
अवगो(गू)रणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥५॥
हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ।
त्रीण्येव साहसान्याहु स्तत्र कण्टकशोधनम् ॥६॥
विधिः पञ्चविध स्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।
विशुद्धि र्दण्डभाक्त्वं च तत्र संबध्यते यथा ॥७॥*
पारुष्यदोषावृतयो (दोषधूतयो) र्युगपत् संप्रवृत्तयोः ।
विशेष श्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात् सम स्तयोः ॥८॥
पूर्वमाक्षारयेद् यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद् यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥९॥
द्वयोरापन्नयो स्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ।
स तयो र्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः (वेतरः) ॥१०॥
श्वपाकमेद(ण्ड:)चण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ।
हस्तिपव्रात्यदासे(रे)षु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥११॥
मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।
न च तद्दण्डपारुष्ये स्तेयमाहु र्मनीषिणः ॥१२॥
यमेव ह्यतिवर्तेत नीचः सन्तं जनं नृषु ।
स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाग् नृपः ॥१३॥
मला ह्येते मनुष्येषु धनमेषां मलात्मकम् ।
अपि तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥१४॥
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्ध शतं द्वे वा शूद्र स्तु वधमर्हति ॥१५॥
पञ्चाशद् ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥१६॥
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥१७॥
काणमप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन्दण्ड्यो राज्ञा कार्षापणावरम् ॥१८॥
न किल्बिषेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम् ।
न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डभाक् तद्व्यतिक्रमात् ॥१९॥
लोकोऽस्मिन् द्वाववक्तव्यावध्यौ च प्रकीर्तितौ ।
ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं बिभ्रतो जगत् ॥२०॥
पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः ।
वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥२१॥
एकजाति र्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥२२॥
नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥२३॥
धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥२४॥
येनाङ्गेनावरोवर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।
तदङ्गं तस्य च्छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥२५॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यावकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचौ वास्यावकर्तयेत् ॥२६॥
अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतः शिश्नमवशर्धयतो गुदम् ॥२७॥
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयो र्दाढ़िकायां(नासिकायां) तु ग्रीवायां वृषणेषु च ॥२८॥

---

* *N.M.S* : additional verse : at p. 166.
पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयो र्द्वयोः ।
स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते ॥८

त्वक्छेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्य स्त्वस्थिभेदकः ॥२६॥
उपक्रुश्य तु राजानं कर्मणि स्वे व्यवस्थितम् ।
जिह्वाछेदाद्भवेच्छुद्धः सर्वस्वहरणेन वा ॥३०॥
राजनि प्रहरेद् यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
शूले तमग्नौ विपचेद् ब्रह्महत्याशताधिकम् ॥३१॥
पुत्रापराधे न पिता नाश्वे न शुनि दण्डभाक् ।
न मर्कटे च तत्स्वामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥३२॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च पञ्चदशं व्यवहारपदम् ।

The *Nāradīya-manusaṁhitā* has 29 verses in this section, while in the *Dyūta-samāhvaya* section there are six verses.

द्यूतसमाह्वयम् ।

अक्षवध्रशलाकाद्यैं र्देवनं जिह्मकारितम् ।
पणक्रीड़ा वयोभि श्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥१॥
सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् ।
दशकं च शतं वृद्धि स्तस्य स्याद् द्यूतकारिणः ॥२॥
द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा ग्लहे यद्यक्षदेविनः ।
जयं तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥३॥
कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।
त एव तस्य द्रष्टार स्त एव स्यु स्तु साक्षिणः ॥४॥
अशुद्धः कितवो नान्यदाश्रयेद् द्यूतमण्डलम् ।
प्रतिहन्यान्न सभिकं दापयेत्तत स्वमिष्टतः ॥५॥
कूटाक्षदेविनः पापान्निर्हरेद् द्यूतमण्डलात् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषु विनयः स्मृतः ॥६॥
अनिर्दिष्ट स्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।
न स तं प्राप्नुयात् कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥७॥
अथवा कितवा राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।
प्रकाशं देवनं कुर्युरेवं दोषो न विद्यते ॥८॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे द्यूतसमाह्वयं नाम षोडशं व्यवहारपदम् ।

प्रकीर्णकम् ।

प्रकीर्णके पुन र्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः ।
राज्ञामाज्ञाप्रतीघात स्तत्कर्मकरणं तथा ॥१॥
पुरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।
पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥२॥
पितापुत्रविवाद श्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
प्रतिग्रहविलोप श्च कोप आश्रमिणामपि ॥३॥
वर्णसंकरदोष श्च तद्वृत्तिनियम स्तथा ।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात् प्रकीर्णके ॥४॥
राजा त्ववहितः सर्वानाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितै श्चतुर्भिः प्रकृती स्तथा ॥५॥
यो यो वर्णोऽपहीयेत यो य उद्रेकमाप्नुयात् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत् पथि ॥६॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मनो राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥७॥
श्रुतिस्मृतिविरुद्धं यद् भूतानामहितं च यत् ।
न तत् प्रवर्तयेद्राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥८॥
न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाज्ञानकृतं भवेत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुन र्न्याये निवेशयेत् ॥९॥
आयुधान्यायुधीयानां शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलंकारं वाद्यातोद्यादि तद्विदाम् ॥१०॥
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारवः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतान्न राजा हर्तुमर्हति ॥११॥
अनिर्देश्यावनिन्द्यौ च राजा ब्राह्मण एव च ।
दीप्तिमत्त्वाच्छुचित्वाच्च यदि न स्यात् पथश्च्युतः ॥१२॥
राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
दण्ड्यः स पापो बध्य श्च लोपयन् राजशासनम् ॥१३॥
यदि राजा न सर्वेषां वर्णानां दण्डधारणम् ।
कुर्यात् पथो व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥१४॥
ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो जह्यात् क्षत्रियः क्षात्रमुत्सृजेत् ।
शूले मत्स्यानिवाश्नीयु र्दुर्बलान् बलवत्तराः ॥१५॥
स्वकर्म जह्याद्वैश्य स्तु शूद्रः सर्वं विशेषयेत् ।
राजानश्चेन्नाकरिष्यन् प्रजानां दण्डधारणम् ॥१६॥
सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रह स्तथा ।
एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चामित्रपीड़नात् ॥१७॥
न लिप्यते यथा वह्नि र्दहन् शश्वदपि प्रजाः ।
न लिप्यते यथा राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयन् ॥१८॥
प्रज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।
ते यद्ब्रूयुरसत् सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥१९॥
राजेति संचरत्येष भूमौ साक्षात् सहस्रदृक् ।
न तस्याज्ञामतिक्रम्य संतिष्ठेरन् प्रजाः क्वचित् ॥२०॥

रक्षाधिकारादीशत्वाद् भूतानुग्रहदर्शनात् ।
यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥२१॥
निर्बलोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।
प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव प्रजापतिः ॥२२॥
राज्ञामाज्ञाभयाद् यस्मान्न च्यवेरन् पथः प्रजाः ।
व्यवहारादतो ज्ञेयं संवृत्तं राजशासनम् ॥२३॥
स्थित्यर्थं पृथिवीपाले श्वरिलविषयाः कृताः ।
चरित्रेभ्योऽस्य तत् प्राहु गरीयो राजशासनम् ॥२४॥
तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासां ततो नृपः ।
तत स्तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥२५॥
पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥२६॥
कारणादनिमित्तं वा यदा क्रोधवशं गतः ।
प्रजा दहति भूपाल स्तदाग्निरभिधीयते ॥२७॥
यदा तेजः समालम्ब्य विजिगीषुरुदायुधः ।
अभियाति परान्राजा तदेन्द्रः स उदाहृतः ॥२८॥
विगतक्रोधसन्तापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।
प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥२९॥
धर्मासनगतः श्रीमान्दण्डं धत्ते यदा नृपः ।
समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतः स्मृतः ॥३०॥
यदा त्वर्थिगुरुप्राज्ञभृत्यादीन् पृथिवीपतिः ।
अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥३१॥
तस्मात्तं नावजानीयान्नाक्रोशेच्च विशेषतः ।
आज्ञायां चास्य तिष्ठेत मृत्युः स्यात्तद्व्यतिक्रमात् ॥३२॥
तस्य धर्मः प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपसेवनम् ।
दर्शनं व्यवहाराणामुत्थानं च स्वकर्मसु ॥३३॥
ब्राह्मणानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।
संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षेत्रं मूलं लोकाभिवृद्धये ॥३४॥
ब्राह्मणस्यापरीहारो राजन्यासनमग्रतः ।
प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेभ्य श्चाभिवादनम् ॥३५॥
अग्रं नवभ्यः सस्येभ्यो मार्गदानं च गच्छतः ।
भैक्षहेतोः परागारे प्रवेश स्त्वनिवारितः ॥३६॥
समित्पुष्पोदकादीनां ह्यस्तेयं सपरिग्रहम् ।
अनपेक्षः परेभ्य श्च सम्भाष श्च परस्त्रिया ॥३७॥
नदीष्वनेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।
तरेष्वशुल्कदानं च वणिज्यायां भवेत् स्थितिः ॥३८॥
वर्तमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णन्नशनः स्वयम् ।
ब्राह्मणो नापराधी स्याद् द्वाविक्षू द्वे च मूलके ॥३९॥
नाभिशस्तान्न पतितान्न द्विषो नापि नास्तिकात् ।
नोपसन्नान्निर्निमित्तं दातारं न प्रपीडय च ॥४०॥
अर्थिनां भूरीभावाच्च देयत्वाच्च महात्मनाम् ।
श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥४१॥
ब्राह्मण श्चैव राजा च द्वावप्येतौ दृढव्रतौ ।
नानयोरन्तरं किञ्चित् प्रजा धर्मेण रक्षतोः ॥४२॥
धर्मस्तस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।
मेध्यमेव धनं प्राहु स्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥४३॥
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥४४॥
शुचीनामशुचीनां च संनिपातो यथाम्भसाम् ।
समुद्रे (स तत्र) समतां याति तद्वद्राज्ञो धनागमः ॥४५॥
यथा ह्यग्नौ स्थितं दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥४६॥
य एव कश्चित् स्वद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥४७॥
(अन्यत्र काराद्) अन्यप्रकारादुचिताद्भूमेः षड्भाग-संज्ञितात् ।
बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥४८॥
शक्यं तत् पुनराहर्तुं यत्र ब्राह्मणसात्कृतम् ।
ब्राह्मणेभ्य स्तु यद्दत्तं न तस्य हरणं पुनः ॥४९॥
दानमध्ययनं यज्ञः कर्मास्योक्तं विलक्षणम् ।
याजनाध्यापने वृत्ति स्तृतीय श्च प्रतिग्रहः ॥५०॥
स्वधर्मे ब्राह्मण स्तिष्ठेद्वृत्तिमाहारयेन्नृपात् ।
नासद्भ्यः परिगृह्णीयाद्वर्णेभ्यो नियमे सति ॥५१॥
अशुचि र्वचनाद् यस्य शुचि र्भवति मानवः ।
शुचिश्चैवाशुचिः सम्यक् कथं राजा न दैवतम् ॥५२॥
विदुर्य एव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ॥५३॥
लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौ र्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥५४॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत् स्वयम् ।
प्रदक्षिणं च कुर्वीत यथास्यायुः प्रवर्धते
(तथा ह्यायु र्न हीयते) ॥५५॥

इति श्रीनारदीयधर्मशास्त्रे प्रकीर्णकं नाम व्यवहारपदं सप्तदशम् ।

समाप्तं चेदं नारदीयं धर्मशास्त्रम् ।

(Bhavasvāmī on *N.M.S* reads here : एतेषामत्र प्रकीर्णकं समाप्तम्)

N.M.S in this section contains 52 verses

अथ परिशिष्टम् ।[1]

द्विविधा स्तस्करा ज्ञेयाः परद्रव्यापहारिणः ।
प्रकाशा श्चाप्रकाशा श्च तान् विन्यादात्मवान्नृपः ॥१॥
प्रकाशवञ्चका स्ते तु कूटमानतुलाश्रिताः ।
उत्कोचकाः साहसिका कितवाः पण्ययोषितः ॥२॥
प्रतिरूपकरा श्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
इत्येवमाद्यो ज्ञेयाः प्रकाशलोकतस्कराः
(प्रकाशा लोकवञ्चकाः) ॥३॥
अप्रकाशा श्च विज्ञेया वहिरभ्यन्तराश्रिताः ।
मुष्यां प्रसक्ता श्च नरा (सुप्तान् मत्तान् प्रमत्तांश्च)
मुष्णन्त्याक्रम्य चैव ते ॥४॥
देशग्रामगृहघ्ना श्च यशघ्ना ग्रन्थिमोचकाः ।
इत्येवमाद्यो ज्ञेयाः अप्रकाशा श्च तस्कराः ॥५॥
न त्वहोढान्विता श्चौरा वध्या राज्ञा अनागसः ।
सहोढान् स्तेयकारणात् क्षिप्रं चौरान् प्रशासयेत् ॥६॥
स्वदेशघातिनो ये स्यु स्तथा यज्ञावरोधिनः ।
तेषां सर्वस्वमादाय भूयो निन्दां प्रकल्पयेत् ॥७॥
(सहोढान्) अहोढान्विमृशेच्चौरान् गृहीतान् यदि शङ्कया ।
भयोपधाभि श्चिन्ताभि ब्रूंयु स्तथा यथा कृतम् ॥८॥[2]
देशं कालं दिशं जातिं नाम वा संप्रतिश्रयम् ।
कृत्यं कर्मकरा वा स्युः (कर्म सहायां श्च) प्रष्टव्या स्ते
विनिग्रहे (निगृह्य ते) ॥९॥
वर्णस्वराकारभेदात् संसदि त्वनिवेदनात् ।
अदेशकालदृष्टत्वाद्वासस्याप्यविशोधनात् ॥१०॥
असद्व्ययात् पूर्वचौर्यादसत्संसर्गकारणात् ।
लेख्यैरप्यवगन्तव्या न होढेनैव केवलम् ॥११॥
दस्युवृत्ते यदि नरे शङ्का स्यात्तस्करेऽपि वा ।
यदि स्पृशेत लेशेन कार्यः स्याच्छपथं ततः (नरः) ॥१२॥
चोराणां भक्तदा ये स्यु स्तथाग्न्युदकदायकाः ।
आवासदा देशिका श्च तथैवोत्तरदायकाः ॥१३॥
क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिणः एव च ।
समदण्डाः स्मृता स्तु ते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥१४॥
राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृताः सामन्ता श्चैव चोदिताः ।
अभ्याघाते तु मध्यस्था (विज्ञेया) यथा चौरा स्तथैव ते ॥१५॥
गोचरे यस्य मुष्येत (मुषितं) तेन चौराः प्रयत्नतः ।
मृग्या (गृह्य) दाप्योऽन्यथा मोषं पदं यदि न निर्गतम् ॥१६॥
निर्गते तु यदा यस्मिन्नष्टेऽन्यत्र न पातयेत् ।
(निर्गते तु पदे तस्मान्नष्टेऽन्यत्र निपातिते)
सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥१७॥
गृहे वै मुषिते राजा चौरग्राहांस्तु दापयेत् ।
(दापयेत् दण्डवासिकान्)
आरक्षकान् राष्ट्रिकांश्च यदि चौरो न लभ्यते ॥१८॥
यदि वा दोषकर्तैष तस्मिन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथं शाप्यो मोषे वै शुद्धिकारणात् ॥१९॥
(यदि वा दाप्यमानानां तस्मिन् घोषे ससंशये ।
मुषितः शपथं कार्यो मो (षं ? प) वै शोध्यकारणात् ॥
(ना. म. सं. ७९))
अचौरो वोधितो मोषं चौरो वै शुद्धयकारणात् ।
चौरे लब्धे लभेयु स्ते द्विगुणं प्रतिपादिताः ॥२०॥
(अचौरे दापिते मोषे चोरान्वेषणकारणात् ।
उपलब्धे लभेरं स्ते द्विगुणं तत्र दापितात् ॥
(ना. म. सं, ८०)
चौरहृतं प्रपद्यैव (प्रयत्नेन) सरूपं प्रतिपादयेत् ।
तदभावे तु मूल्यं स्याद्दण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥२१॥
काष्ठकाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
वेणुवैणवभाण्डानां वेतसस्यास्थिचर्मणोः ॥२२॥
शाकहरितमूलानां हरणे तृणपुष्पयोः ।
गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥२३॥
पक्वान्नानां कृतान्नानां मद्यानामामिषस्य च ।
सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः ॥२४॥
तुलाधरिममेयानां गणिमानां च सर्वतः ।
पम्य स्तूत्कृष्टमूल्यानां मूल्यादष्टगुणो दमः ॥२५॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
न्यूनं वैकादशगुणं दण्डं दाप्योऽब्रवीन्मनुः ॥२६॥

---

1. This chapter, which is a sort of Appendix to the main portion of the *Nāradasmṛti* has been traced to the Nepalese Manuscript only, as recorded by Jolly in his note in p. 223. He presumes the possibility of the portion being authentic. See also his note by way of translation in *S.B.E*, Vol. XXXIII.

   In the *Nāradīya-manusaṁhitā* published in the T.S.S. with the commentary of Bhavasvāmī, the portion is continuation of the *Prakīrṇaka* section.

2. *N. M. S. Prakīrṇaka*, verse, 68 has different reading: सहोढान् for अहोढान्; गृहीत्वा for गृहीतान्, चिन्ताभिः for चिन्ताभिः ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।
रत्नानां चैव मुख्यानां शतादभ्यधिके वधः ॥२७॥
पुरुषं हरतः पात्यो (वासो) दण्ड उत्तमसाहसः ।
सर्वस्वं स्त्रीं तु हरतः कन्यां तु हरतो वधः ॥२८॥

महापशूंस्तु नयतो दण्ड उत्तमसाहसः ।
मध्यमो मध्यमपशुं पूर्वः क्षुद्रपशुं हरन् ॥२६॥

चतुर्विंशावरः पूर्वः परं पञ्चवतिं भवेत् ।
चतुःशतपरो य श्च मध्यमो द्विशतावरः ॥३०॥

सहस्रं तूत्तमो ज्ञेयः परः पञ्चशतावरः ।
त्रिविधः साहसेष्वेवं दण्डः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ॥३१॥

प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयो र्वधः ।
द्वितीये चैव तज्ज्ञेयं दण्डः पूर्वस्तु साहसः ॥३२॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूराया श्छेदनं भवेत् ।
दासीं तु हरतो नित्यमर्धपादविकर्तनम् ॥३३॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेवास्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥३४॥

गरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।
स्तेने निपातयेद्दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥३५॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्यु र्ब्राह्मण स्त्वक्षतः सदा ॥३६॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षु र्नासा च कर्णौ च धनं (स्तनौ) देह स्तथैव च ॥३७॥

अपराधं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारानुबन्धावालोक्य(च्य) दण्डानेतान् प्रकल्पयेत्
(दण्डं दण्डेषु पातयेत्) ॥३८॥

न मित्रकारणाद्राज्ञो विपुलाद्वा धनागमात् ।
उत्स्रष्टव्यः साहसिक स्त्यक्तात्मा मनुरब्रवीत् ॥३६॥
(उत्स्रष्टव्याः साहसिका स्तस्कराः लोकवञ्चकाः ।)
ना. म. सं, ६७ ।

यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे ।
भवत्यधर्मो नृपते र्धर्म स्तु विनियच्छतः ॥४०॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
निर्वास्यं कारयेत् काममिति धर्मो व्यवस्थितः ॥४१॥
(निर्वासं कारयेत् कामं समग्रधनमक्षतम् ।)
ना म सं, ६६ ।

सर्वस्वं वा हरेद्राजा चतुर्थं वावशेषयेत् ।
एतेभ्योऽनुस्मरन्धर्मं प्राजापत्यमिति स्थितिः ॥४२॥

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वङ्को विधीयते ।
गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥४३॥
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने ध्वजः स्मृतः ।
स्तेये तु श्वपदं कृत्वा (शिखिपित्तेन पूरयेत्) ॥४४॥
अशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे ब्रह्मघातिनः ।
असम्भाष्य श्च कर्तव्य स्तन्मनोरनुशासनम् ॥४५॥
राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥४६॥
अनेना भवति स्तेनः स्वकर्मप्रतिपादनात् ।
राजा ततः स्पृशेदेनमुत्सृजेत्तु ह्यकिल्विषम् ॥४७॥
राजभि र्धृतदण्डा स्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥४८॥
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनो मुच्यति किल्विषात् ।
अशासनात्तु तद्राजा स्तेनस्याप्नोति किल्विषम् ॥४६॥
गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥५०॥
अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम् ।
द्विरष्टापाद्यं वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥५१॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टेत्येवं स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
विद्यापि च विशेषेण विद्वत्स्वभ्यधिकं भवेत् ॥५२॥
शारीरश्चार्थदण्ड श्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरं दशधा (द्विविधः) प्रोक्तमर्थदण्ड स्त्वनेकधा ॥५३॥

काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्त स्तथैव च ।
शारीरः संनिरोधादि र्जीवितान्त स्तथैव च ॥५४॥

काकिण्यादि स्तु यो दण्डः स तु माषावरः स्मृतः ।
माषावराद् योऽयं प्रोक्तः कार्षापणपर स्तु सः ॥५५॥

कार्षापणावराद् य स्तु चतुःकार्षापणावरः ।
द्व्यवरोऽष्टापरश्चान्य स्त्र्यवरो द्वादशोत्तरः ॥५६॥

कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः (रूढः) प्रवर्तते ।
पणै र्निबद्धः पूर्वस्यां विंशति स्तु (षोडशैव)
पणः स तु ॥५७॥
माषो विंशतिभाग स्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।
काकणी तु चतुर्भागो माषस्य च पलस्य च ॥५८॥
पाञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञा या व्यावहारिकी ।
कार्षापणप्रमाणं तु निबद्धमिह नैतया (वैतया) ॥५६॥
कार्षापणोऽण्डिका (ऽन्धिका) ज्ञेया ता श्चतस्र स्तु धानकः ।
तद्द्वादशसुवर्ण स्तु दीनाराख्यः स एव च ॥६०॥
(ते द्वादश सुवर्ण स्यात् दीना(रा?र) श्चित्रकः स्मृतः ॥
ना. म. सं., ११८)

वार्तां तु यां (त्रयीमप्यथ) चाप्यथ दण्डनीतिम् ।
राजानुवर्त्तेत सदाप्रमत्तः ।
हन्यादुपायै र्निपुणैर्गृहीतान् (विविधैः गृहीत्वा)
तयैव शास्त्रेव निगृह्य पापान् ॥६१॥
(पुरे च राष्ट्रे च विघुष्य चोरान्)

इति नारदप्रोक्तायां संहितायां चौरप्रतिषेधो नाम प्रकरणं समाप्तम्* ।
समाप्तं चेदं नारदीयं धर्मशास्त्रम् ।

---

* The *Nāradiyamanusamhitā* with the commentary of Bhavasvāmi T.S, S, No. XCVII. 1929) records here : इति प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

In the *Nārādlyāmanusamhitā* at p. 193 onwards a section under the title—'*Atha divyaprakaraṇam*' has been inserted and in 46 verses there the five *Divyas* have been elaborated '(*iti pañca divyāni*'—as stated in the commentary by Bhavasvāmī. These verses are misplaced in the *manuscript* commented on by Bhavasvāmī. We gather from the introductory notes of the editor K. Sāmbaśiva Śāstrī that four manuscripts of the *Nāradīyamanusamhitā-Bhāṣya* were utilised. It is stated that the source of all the four manuscripts is found to be ancient manuscript libraries belonging to Namburi Brāhmins of the State of Travancore.

In the text edited by J. Jolly the topic on *Divya* has been dealt with in the section on *Ṛṇādāna*, beginning with Verse No. 250.

(ity ete śapathāḥ proktā manunā svalpakāraṇe /
pātakeṣṭābhiyoge ca vidhir divyaḥ prakīrtitaḥ //

and ending with verse No. 348.

In the *Nāradīyamanusamhitā* in the *Ṛṇādāna* section we have 221 verses as against 348 in the *Nāradasmṛti* of the Jolly's edition. The verses on *Divya* in the *N.M.S.* placed in the end of *Prakīrṇaka* section in a very good number of cases, are almost the same as those included in the *Divya* section of *Ṛṇādāna* title of law.

(for example : Jolly (*NS*) : I. 253 = *NMS*, Divya : 3 ;
I. 252 = „ : 2.)

All these strengthen our proposition that the section on *Divya* recorded in the *Nāradlyamanusamhitā* towards the concluding portion originally formed parts of the *Ṛṇādāna vyavahārapada* of the *Nāradasmṛti*.

Index of verses of the *Nāradasmṛti*

The first figure refers to the chapter and the second to the number of verse.

अकन्येति तु यः	१२।३४	अनयन् भाटयित्वा	६।७
अक्षवध्रशलाकाद्यै	१६।१	अनर्थशीलां सततं	१२।६३
अगम्यागामिन श्चास्ति	१२।७७	अनाकालभृतो	५।३१
अग्निवर्णमयःपिण्डं	१।२८६	अनागमं तु यो	१।८७
अग्रं नवभ्यः सप्तभ्यो	१७।३६	अनावेद्य तु यो राज्ञे	१।४६
अचौरो वोधितो···	चौरप्रतिषेध, २०	अनियुक्तो नियुक्तो वा	३।२
अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं	२।११	अनिर्दिष्ट स्तु	१६।७
अजड़श्चेदपगण्डो	१।८०	अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे	१।१६१
अजाविके तथारुद्धे	६।१५	अनिर्देश्यावनिन्द्यौ	१७।१२
अज्ञातदोषेणोढ़ा	१२।६६	अनुकूलामवाग्दुष्टां	१२।६५
अज्ञातपितृको यश्च	१३।१८	अनुत्पन्नप्रजायास्तु	१२।८०
अतोऽन्यथा क्लेशभाक्	११।२२	अनुभूय च	१।२१६
अतोऽन्यथा वर्तमानः	१२।८८	अनुशास्य श्च गुरुणा	५।१३
अतः परं प्रवक्ष्यामि	१।२८५	अनेन विधिना	१।३००
अतः परं पवक्ष्यामि	१।३०४	अनेन सर्वपालानां	६।१७
अतः परं प्रवक्ष्यामि	१।३१८	अनेना भवति स्तेनः	चौरप्रतिषेध, ४७
अतः परं प्रवक्ष्यामि	१।३२७	अनेनायमिदं प्रोक्तो	१।२६३
अतः परं प्रवक्ष्यामि	१।३४३	अन्तिमा स्वैरिणीनां	१।२४
अतः परीक्ष्यमुभयम्	१।७०	अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति	३।१४
अतः प्रवृत्ते रजसि	१२।२७	अन्याक्षरनिवेशे न	२।१७
अत्र शक्तिविहीनः	१।१३१	अन्यक्षेत्रोपजातानां	११।१४
अथ चेदनृतं ब्रूयुः	११।७	अन्यत्र ब्राह्मणेभ्यः	१३।५२
अथ वा कालनियमो न	१।१७०	अन्यत्र रजकव्याध	१।१६
अथवा कितवा	१६।८	अन्यथा न विशुद्धः	१।३१२
अदत्तं तु भयक्रोध	४।६	अन्यद्रव्यव्यवहितं	२।५
अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च	११।३२	अन्यप्रकारादुच्चिताद्भूमेः	१७।४८
अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्य	१२।६१	अन्यवादी क्रियाद्वेषी	२।३३
अदृष्टार्थमश्रुतार्थं	१।१४१	अन्यस्यां यो मनुष्यः	१२।१८
अदेयमथ देयञ्च	४।२	अन्यायेनापि	१।६१
अधनस्य ह्यपुत्रस्य	१।२२	अन्यार्थमर्थहीनञ्च	२।८
अधना त्रय एवोक्ताः	५।४१	अन्योन्यं त्यजतो रागः	१२।६०
अधिक्रियत इत्याधिः	१।१२४	अन्वाहितं याचितकम्	४।४
अध्ययन्यध्यावाहानिकं	१३।८	अन्वाहितं हृतं	१।६२
अनन्तरः स्मृतः	१२।१०३	अपत्यमुत्पादयितु स्तासां	१२।५४
अनयन् वाहकोऽप्येवं	६।८	अपत्यार्थं स्त्रियः	१२।१६

अपराधं परिज्ञाय · चौरप्रतिषेध, ३८
अपात्रे पात्रमित्युक्ते ४।११
अप्रकाशाश्च विज्ञेया चौरप्रतिषेध, ४
अप्रवृत्तौ तु १२।१०१
अप्राप्तव्यवहार श्च १।५४
अप्राप्तव्यवहार श्चेत् १।३१
अभावे तु १३।५१
अभिज्ञातैश्च वल्मीक ११।५
अभियुक्तोऽभियोगस्य २।२६
अभीक्ष्णं चोद्यमानः १।२३७
अभूतमप्यभिहितं १।६४
अभ्युपेत्य च शुश्रूषां ५।१
अमुमर्थं च १।२६५
अम्बष्ठोग्रौ तथा १२।१०७
अयुक्तं साहसं १।२४५
अयोनौ वा ६।१६
अरण्ये निर्जने २।३०
अरण्ये निर्जने १।२४१
अर्थानां सार्वभौमोऽयं १।१०५
अर्थिना संनियुक्तो २।२२
अर्थिनां भूरीभावाच्च १७।४१
अर्थेष्वधिकृतो यः ५।२४
अर्धक्षयात्तु पारतः ६।६
अर्धश्चेदपचीयेत ८।५
अवनिष्ठीवतो दर्पाद् १५।२७
अवस्करस्थलश्वभ्र ११।१५
अविक्रेयाणि विक्रीणन् १।६७
अविद्यमाने पित्रेऽर्थे १३।३४
अविशेषेण सर्वेषाम् १४।६
अन्यायचक्रन्नविक्रोशन् ६।१३
अशक्तप्रेतनष्टेषु ११।२३
अशक्तौ भेषजस्यार्थे १।६६
अशास्त्रोक्तषु १७।७
अशिराः पुरुषः चौरप्रतिषेध, ४५
अशिरांस्यपि दिव्यानि १।२७०
अशुचिर्वचनाद् यस्य १७।५२
अशुद्धः कितवो १६।५
अश्वमेधसहस्रं १।२११
अष्टभि र्मण्डलैरेवमङ्गुलानां १।२८६
अष्टाङ्गः १२।३८
अष्टापाद्यं तु चौरप्रतिषेध, ५१
अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत १२।६८
अष्टौ विवाहा १२।३८
असत्याः सत्यसङ्काशाः १।७१
असत्सु देवरेषु १२।४८
असद्व्ययात् पूर्वचौर्यात् चौरप्रतिषेध, ११
असाक्षिणो ये १।१८८
असाक्षिप्रत्यया स्त्वन्ये १।१७२
असाक्ष्यपि हि १।१५७
अस्वतन्त्राः प्रजाः १।३३
अस्वतन्त्राः स्त्रियः १।३४
अस्वामिकमदायादं ३।१८
अस्वाम्यनुमताद्दासाद् ७।३
अहोढान्विमृशेच्चौरान् चौरप्रतिषेध, ८
अहोरात्रोषिते १।२६८
आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां १२।१६
आगतश्च शरग्राही १।३११
आगमः प्रथमं १।३६
आगमवर्जितं २।१२
आगमेन विशुद्धेन १।८५
आचार्य्यं शिक्षयेदेनं ५।१७
आज्ञा लेखः २।३८
आतृतीयात्तथा १।१६६
आधर्य्यं पूर्वपक्षस्य १।१६४
आधिः सीमा १।८१
आधिस्तु द्विविधः १।१३६
आनुलोम्येन तत्रैका १२।१०५
आनुलोम्येन वर्णानां १२।१०२
" " १२।१०६
आपत्स्वनन्तरा १।५६
आपत्स्वपि हि ४।५
आपदं निस्तरेद्वैश्यः १।१११
आपदं ब्रह्मणः १।५६
आयुधान्यायुधीयानां १७।१०
आर्षश्चैव हि दैवश्च १२।३६
आविद्याग्रहणाच्छिष्यः ५।८
आष्टमाद्वत्सरात् सिद्धिः १।१६८
आ सप्तमात् पञ्चमाद्वा १२।७
आसामन्यमतां गत्वा १२।७५
आसेधकाल असिद्ध १।५१

आस्वेव तु	१२।७६	ऋणिकः सधनो	१।१३२
आहर्तर्वाभियुक्तः	१।६०	ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु	१।११६
अहितोऽपि धनं	५।३२	एकजातिर्द्विजातीस्तु	१५।२२
आहूय साक्षिणः	१।१९८	एकमेवाद्वितीयं	१।२१०
इच्छन्ति पितरः	१।५	एकश्चेदुन्नयेत् सीमां	११।१०
इच्छन्तीमिच्छतः प्राहुः	१२।४२	एकस्य चेत् स्यात्	३।७
इत्यादि कृतश्रावणं	१।२८२	एकादशविधः साक्षी	१।१४६
इत्येते शपथाः	१।२५०	एतानि सततं	१७।५५
इष्टतः स्वामिनश्चाङ्गैः	५।७	एतान्येव प्रमाणानि	१।२७
ईर्ष्यापण्ढश्च	१२।१३	एतेनैव गृहो द्यान	११।१२
ईर्ष्याषण्ढादयो	१२।१५	एवं पश्यन् सदा	१।७४
ईर्ष्यासूयसमुत्थे	१२।८६	एवं विधानि	१।२६५
उग्रः पारशवश्चैव	१२।१०४	एवं सम्बन्धनात्तस्मात्	१।२०६
उत्कृष्टं चापकृष्टं	१।५८	एष धारयते च त्वां	१।२६४
उत्कोचद्यूतदौत्या	१।४७	एष एव विधिर्दृष्टो	२।१४
उत्क्रम्य तु वृत्तिं	१२।२८	एष वृद्धिविधिः	१।११०
उत्क्रोशतां जनानां	१४।२०	एषां तु धर्म्याश्चत्वारो	१२।४४
उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र	५।२३	एषामेव	१।२०
उत्तमे साहसे दण्डः	१४।८	एषां षड् बन्धुदायादाः	१३।४७
उन्मत्तः पतितः क्लीबो	१२।३७	ओघवाताहृतं	१२।५६
उपकारक्रिया केलिः	१२।६६	औरसः क्षेत्रज	१३।४५
उपक्रुश्य तु राजानं	१५।३०	कक्षाच्छेदे तुलाभङ्गे	१।२८४
उपस्थमुन्दरं जिह्वा	चौरप्रतिषेध, ३७	कन्या नर्तुमुपेक्षेत	१२।२५
उपस्थानाय दानाय	१।११८	कन्यायां दत्तशुल्कायां	१२।३०
उपहन्येत वा द्रव्यं	८।६	कन्यायामसकामायां	१२।७१
उपानयति या गोपः	६।११	कन्यैवाक्षतयोनि र्या	१२।४६
उपायैर्विविधैः	१४।१७	कर्त्तृ नष्टो	१।१३
उभयानुमतो यः	१।१६२	कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य	६।५
उल्काहस्तोऽग्निदो	१।१७३	कर्मापि द्विविधं	५।५
ऊनं वाप्यधिकं	१।२३४	कश्चिच्चेत् सञ्चरन्	३।१६
ऊर्ध्वं विभागाज्जात स्तु	१३।४४	कश्चित् कृत्वात्मनश्चिह्नं	१।१७६
ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहात्	१।३३१	कारणादनिमित्तं वा	१७।२७
ऋज्वी घटतुला	१।१६३	काकिण्यादि स्त्वर्थदण्डः	चौ. प्र, ५४
ऋत्विक् तु त्रिविधो	३।१०	काकिण्यादिस्तु यो दण्डः	चौ. प्र, ५५
ऋत्विग्याज्यमदुष्टं	३।६	काणमप्यथवा	१५।१८
ऋत्विजां व्यसने	३।८	कानीनश्च सहोढश्च	१३।१७
ऋणं तु सोदयं	५।३३	कामक्रोधादिभूतार्तं	१।४१
ऋणं देयमदेयञ्च	१।१	कामात् क्रोधाच्च	१।२६
ऋणादानं ह्युपनिधिः	१।१६	कायाविरोधिनी	१।१०४
ऋणादानं पञ्चविंशति	१।११	कारणप्रतिपत्त्या च	२।३१

कार्य्येष्वभ्यन्तरो यः १।१५२
कार्षापणाद्वरात् चौ. प्र, ५६
कार्षापणोऽन्तिका ,, -६०
कार्षापणो दक्षिणस्यां ,, -५७
कालिका कारिता १।१०२
काष्ठकाण्डतृणादीनां चौ, प्र., २२
कितवेष्वेव १६।४
किंतु राज्ञा १।६८
कुटुम्बभरणात् द्रव्यं ४।६
कुटुम्बार्थेषु यश्चोक्तः १३।३५
कुटुम्बं बिभृयात् १३।१०
कुद्दालपाणि र्विज्ञेयः १।१७४
कुनखी श्यामदन्तश्च १।१८४
कुलजे वृत्तसम्पन्ने २।२
कुलानि श्रेणय श्चैव १।७
कुलीना ऋजवः १।१५३
कुले ज्येष्ठस्तथा १।४२
कुले तदवशेषे हि १२।८३
कुसीदकृषिवाणिज्य १।४६
कूटाक्षदेविनः १६।६
केशेषु गृह्णतो १५।२८
कोटिशते तु सम्पूर्णे १।८
कोशान्तानि तुलादीनि १।३३६
कौमारं पतिमुत्सृज्य १२।४७
क्रमागतेष्वेष धर्मो ३।११
क्रमागतं प्रीतिदायः ३।५१
क्रमादव्याहतं १।४
क्रमाद्ध्येते प्रपद्येरन् १३।४६
क्रामत्यनिभृतोऽक १।१६४
क्रियापि द्विविधा २।२८
क्रियोपकरणं चैषां ६।४
क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैः १।२१७
क्रीत्वा नानुशयं ६।१६
क्रीत्वा मुक्तं १।२३
क्रीत्वा मूल्येन यत् ६।१
क्रीत्वा मूल्येन यः ६।२
क्रूरं धनुः १।३०७
क्रेता पण्यं परीक्षेत ६।४
क्रेतारश्चैव भाण्डानां चौ प्र, १४
क्रान्तसाहसिक १।१८२
क्षत्तारं क्षत्रिया १२।११२
क्षत्रिया षट् १२।६६
क्षेत्रजेष्वपि पुत्रेषु १३।१४
क्षेत्रसीमाविवादेषु ११।२
क्षेत्रं त्रिपुरुषं ११।२७
क्षेत्रिकस्य यदज्ञातं १२।५५
क्षेत्रिकानुमते बीजं १२।५८
खादिरं कारयेत्तं १।२६४
गणवृद्धादया त्वन्यो १।१८
गन्धमादनसंस्थस्य २।१६
गन्धमाल्यमदत्तं तु २।३५
गवादिषु प्रणष्टेषु १४।२२
गरीयसि गरीयांसम् चौ. प्र, ३५
गर्भस्थसदृशो ज्ञेय १।३५
गवां प्रचारे १।५३
गवां शताद्वत्सतरी ६।१०
गहनत्वाद्विवादानाम् १।४४
गावस्तु गोमिना ११।३६
गुरुतल्पे भगः चौः प्रः, ४४
गुरुरात्मवतां शास्ता चौः प्रः, ५०
गूहमान स्तु १।२४६
गृहक्षेत्रे च दृष्टे ११।४२
गृहद्वारा शुचिस्थान ५।६
गृहीतशिल्पः समये ५।२०
गृहीत्वापि स्थले १।७२
गृहीत्वोपगतं १।११४
गृहे जात स्तथा ५।२६
गृहे वै मुषिते चौः प्रः, १८
गृह्णात्यदत्तं यो ४।१२
गोचरे यस्य मुष्येत चौः प्रः, १६
गोभि स्तु भक्षितं ११।३८
गोभूहिरण्यस्त्री १।४५
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु चौः प्रः, ३३
गौः प्रसूता दशाहं ११।३०
ग्रहीतुः सह योऽर्थेन २।६
ग्रामसीमासु च ११।३
ग्रामे व्रजे विविक्ते १४।२३
ग्रामेष्वन्वेषणं १४।२६
ग्रामोपान्ते च यत् ११।४०
ग्राहको यदि नष्टः १।१३

ग्रीष्मे तु सलिलं	१।३३४	तथारूढविवादस्य	१।६३
घटोऽग्निरुदकं	१।२५२	तदपि त्रिविधं	१४।१३
घृतेनाभ्यज्य गात्राणि	१२।८२	तदस्य सत्यवाक्यस्य	१।२६४
चण्डालो जायते	१२।११३	तदष्टभागापचयाद्यावत्	११ २५
चतुर्दशविधः शास्त्रे	१२।११	तदेतत्त्रिविधं	१।७४
चतुर्विंशावारः पूर्वः	चौः प्रः, ३०	तपस्वी चाग्निहोत्री	१।६
चतुर्हस्ता घटतुल्या	१।२६२	तपःक्रीता प्रजा	१७।२५
चेलकौशेयचर्मास्थि	१।६१	तयोरनियतं	१२।३
चोदनाप्रतिकालं	१।२३६	तयोरपि पिता	१ ३७
चोदनाप्रतिघाते तु	१।२३८	तलवद्दृश्यते व्योम	१।७२
चौरहृतं प्रपद्यैव	चौः प्रः, २१	तवाहमिति चात्मानं	५।४०
चौराणां भक्तदा ये	चौः प्रः, १३	तवाहमित्युपगतो	५।३४
चौरापहृतविक्रीता	५।३८	तस्मात्तं नावजानीयात्	१७।३२
चौरैर्हृतं जले	२।१२	तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टोऽपि	३।७३
च्युतः स्वधर्मात्	१।१८७	तस्मात् सभ्यः	३।१५
छायानिवेशितो रक्ष्यो	१।३२६	तस्माद्देशे च काले च	८।१२
छिन्नभिन्न हतोन्मृष्ट	१।१४६	तस्माद्धर्मासनं	१।३४
छिन्नाभोगे गृहे	१३।४८	तस्मिन्नव समारूढे	१।२७७
जगत्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि	१।१३	तस्य दण्डः क्रियापेक्षः	१४।७
जाता ये त्वनियुक्तायां	१३।१६	तस्य वर्षशते	१।२०५
जात्यैव लोहकारो	१।२८८	तस्य धर्मः प्रजारक्षा	१७।३३
जारजातमरिक्थीयं	१२।८५	तस्यापि दृष्टं	१५।५
ज्येष्ठयाम् शोऽधिको देयः	१३।१३	तस्यामेव तु यो	१।६०
ज्ञात्वैताननृते	१।२२०	तस्यैव भेदः	१४।१२
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लां	१।३३८	तान्तवस्य च संस्कारे	६।१३
तण्डुलान् भक्षयित्वा	१।३४१	ताम्रे पञ्चपलं	६।१२
तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि	१।३३७	तीरितं चानुशिष्टं	१।६५
तत् पुन द्वादशविधं	१।५०	तुलयित्वा नरं	१।२७५
तत् पुन स्त्रिविधं	१।४४	तुलाधरिममेयानां	चौः प्रः, २५
तत् पुन स्त्रिविधं	१४।३	तुलितो यदि वर्धेत	१।२८३
तत्प्रतिष्ठः स्मृतः	३।६	तृतीय तापतप्तं	१।२६०
तत् प्राज्ञेन विनीतेन	१।२५८	तेन क्रयो विक्रयश्च	१।४८
तत्सत्यं वद	१।२८०	तेषामपि न बालः	१।१६०
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो	५।२६	त्वक्छेदकः शतं	१५।२६
तत्र शिष्टं	१।३१	त्वं विषं ब्रह्मणः	१।३२५
तत्र सत्ये स्थितो	१।११	त्वं वेत्सि सर्वभूतानां	१।२७८
तत्राद्यावप्रतीकारौ	१२।१४	त्वमग्ने सर्वदेवानां	१।२६१
तत्रेहाष्टावदेयानि	४।३	त्वरमाण इवाकस्मात्	१।१६६
तथा दासकृतं	१।२६	त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत	६।५
तथान्यहस्तविक्रीतं	८।८	त्रयः स्वतन्त्रा	१।३२

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि	१।५३	द्रव्यप्रमाणहीनं	२।११
त्रिविधस्यास्य	१।७६	द्वयोरापन्नयोस्तुल्य	१५।१०
त्रिंशांशो रोमवद्धस्य	६।१५	द्वयोर्विवदतोरर्थे	१।१६३
दत्तमूल्यस्य पण्यस्य	८।१०	द्वावंशौ प्रतिपद्येत	१३।१२
दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः	४।१	द्विकं त्रिकं	१।१००
दत्त्वा न्यायेन यः	१२।३२	द्विकं शतं वा	१।१०१
दद्यादपुत्रविधवा	१।१७	द्विगुणं त्रिगुणं वापि	१।१०६
दद्युस्ते बीजिने	१३।२०	द्वितीये ऽह्नि ददत्	६।३
दर्पाद्वा यदि वा	१२।६६	द्विपदामर्धमासः	६।६
दर्शितं प्रतिकालं	१।१४०	द्विविधा स्तस्करा ज्ञेयाः	चौः प्रः, १
दश स्थानानि दण्डस्य	चौः प्रः, ३६	द्विरभ्यस्ताः	१६।३
दस्युवृत्ते यदि नरे	चौ. प्र., १२	द्विरामुष्यायणा	१३।२३
दानमध्ययनं यज्ञः	१७।५०	द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये	१२।६
दानग्रहणपश्वन्न	१३।३८	धनमूलाः क्रियाः	१।४३
दाप्यः पर्णमेकोऽपि	१।१५	धनस्त्रीहारिपुत्राणां	१।२३
दायभागे तु	१।२४	धर्मज्ञस्य	१७।४३
दायादेऽसति बन्धुभ्यो	३।१७	धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य	१।३५
दासनैकृतिका	१।१७८	धर्मशास्त्रविरोधे तु	१।४०
दिवाकृते कार्य्यविधौ	२।२९	धर्मशास्त्रार्थकुशलाः	३।५
दिव्यान्यप्रमाणानि	१।३०	धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यां	१।३७
दीयमानं न गृह्णाति	८।९	धर्मश्च व्यवहारश्च	१।१०
दीर्घकुत्सितरोगार्ता	१२।३६	धर्मश्चार्थश्च	१।३३
दीर्घतीव्रामयग्रस्ता	१३।२२	धर्मस्यार्थस्य	१।१४
दुर्दृष्टे व्यवहारे तु	१।६६	धर्मासनगतः	१७।३०
दुहिताचार्य्यभार्य्या च	१२।७४	धर्मेण व्यवहारेण	१।१२२
दूती प्रस्थापनं वापि	१२।६४	धर्मेनोद्धरतो	१।३२
दृश्यते शोणितं यस्य	१।३४२	धर्मैकतानाः पुरुषाः	१।१
देवासुरमनुष्याणां	१।२७९	धर्मोपदेशं दर्पेण	१५।२४
देशं कालं दिशं	चौ. प्र, ६	धान्यं दशस्य	चौ. प्र. २६
देशकालफलद्रव्य	१।७१	धारयेदुत्तरे	१।२७२
देशकालवयो	१।२३३	न कथञ्चन	१।५७
देशग्रामगृहघ्नाश्च	चौः प्रः, ५	न किल्विषेणां	१५।१९
देशजातिकुलादीनां	१५।१	न गच्छेद् गर्भिणीं	१२।८४
देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री	१२।५२	न गूहेतागमं	७।४
देशाचारविरुद्धं	१।१३६	नग्नो मुण्डः	१।२०१
दोषवत्करणं	१०।७	नग्नो मुण्डः	१।२०२
दैवतस्कराजेभ्य	३।६	न च भार्य्याकृतमृणं	१।१८
द्वयभियोगस्तु	१।२७	न च मिथ्याभियुञ्जीत	१।५७
द्यूताह्वयं	१।२५	न चेद्द्यात्तु	२।४
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं	७।२	न जातु ब्राह्मणं	चौः प्रः, ४१

न त्वहोढान्विताश्चौरा चौ प्रः, ६
नत्वेवाधौ १।१२६
नदीनां सङ्गमे १२।६३
नदीषु नातिवेगासु १।३०५
नदीसन्तार कान्तार १।४६
नदीस्वचेतनस्वारः १७।३८
न परेण समुद्दिष्टं १।१६५
न पुत्रर्णं पिता १।१०
न बान्धवा न १।२२१
न भोक्तव्यो १।१२७
न मज्जनीयं १।३१३
न मित्रकारणाद्राज्ञा चौः प्रः, ३६
न सा सभा ३।१८
नरकेषु च ते १।२१७
न लिप्यते यथा १७।१८
नवभेदा १।२२
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां १।१०८
न शीते तोयशुद्धिः १।२५६
न शूद्रायाः १२।१००
नष्ट विनष्टं कृमिभिः ६।१४
नष्टा भग्ना च लग्ना च ११।३३
नष्टे धर्मे १।२
नष्टे मृते प्रव्रजिते १२।६७
न स्त्री पतिकृतं १।१६
न स्यात् क्षेत्रं विना १२।५६
न स्यात् द्रव्यपरीमाणं १।१३४
न हि प्रत्यर्थिनि १।६५
नाकरिष्यद्यदि १।७०
नातिक्रूरेण धनुषा १।३०६
नादुष्टां दूषयेत् १२।३१
नानियुक्तेन ३।१
नानुकूलं च यद्राजा १०।४
नान्तरेणोदकं यस्य ११।१६
नापराह्णे न सन्ध्यायां १।३२०
नाप्यपत्यं परगृहे १२।६०
नाभिमात्रे जले १।३०८
नानियुक्तोऽपि भुञ्जीत १।५५
नाभिशस्तान्न पतितान्न १७।४०
नामजातिग्रहं १५।२३
नार्त्तानां तोयशुद्धिः १।२५५
नार्थसम्बन्धिनो नाम्ना १।१७७
नार्वाक् सम्वत्सरात् १।१४
नासन्दिष्टः प्रतिष्ठेत ५।१०
नास्तिक्यात्यदाराग्नि १।१८०
नास्ति सत्यात् परो १।२२६
निक्षिप्तं वा ७।१
निखेयो निश्चलः १।२६६
निम्नगापहृतोत्सृष्ट ११।६
निरुत्साहान् १।३१४
निर्गते तु यदा चौः प्रः, १७
निर्णिक्तव्यवहारेषु १।६२
निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु १।२३२
निर्दोषं दर्शयित्वा ८।७
निर्बलोऽपि यथा १७।२२
निर्वेष्टुकामो १।५२
निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात् १५।२
निसर्गपन्टो १२।१२
नैकः समुन्नयेत् ११।६
न्यायापेतं यदन्येन १७।६
पक्वान्नानां चौः प्रः, २४
पक्षाद्वयाभिसम्बन्धात् १।२८
पक्षानुत्सार्य्य तु २।४२
पञ्चनद्याः प्रदेशे चौः प्रः, ५६
पञ्च पश्वनृते १।२०८
पञ्च रूपाणि १७।२६
पञ्चाशत् ब्राह्मणो १५।१६
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या ४।८
पण्यमूल्यं भृतिन्यासो २।३६
पतितं पतितेत्युक्त्वा १२।२१
पथिक्षेत्रे वृत्तिः ११।४१
पदे प्रमूढे १४।२४
परं पवित्रममृतं १।३४७
परक्षेत्रस्य मध्ये तु १२।१७
परगात्रेष्वभिद्रोहो १५।४
परतो व्यवहारज्ञः १।३६
परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः १२।४५
परस्त्रिया सहाकाले १२।६२
पराजिरे गृहं कृत्वा ६।२०
परिक्षीणे पतिकुले १३।२६
परीक्ष्यः पुरुषः १२।८

परिभूक्तं च यद्वासः	६।७	पृथग्गणांश्च ये	१०।६
परेण निहितं	७।६	पौनर्भवोऽपविद्धश्च	१३।४६
पलायते य	२।३७	प्रकाशवञ्चका स्ते तु	चौः प्रः, २
पलायते य आहुतः	१।५६	प्रकीर्णके पुन र्ज्ञेयो	१७।१
पशुयोनावतिक्रमन्	१२।७६	प्रज्ञा तेजः	१७।१६
पाञ्चनद्याः प्रदेशे	चौ. प्र., ५६	प्रतिगृह्णाति पोगण्डं	२।१५
पाणौ यच्च	१२।६७	प्रतिग्रह्य च यः	१२।२४
पातयेन्न तमप्राप्य	१।२६७	प्रतिगृह्य तु यः	१२।३५
पादोऽधर्मस्य	३।१२	प्रतिग्रहो द्विजातीनां	३।१५
पारुष्यदोषावृत	१५।८	प्रतिमासं स्रवन्ती	१।१०३
पाषण्डिनैगमश्रेणी	१०।२	प्रतिरूपकराश्चैव	चौः प्रः, ३
पाषण्डिनैगमादीनां	१०।१	प्रत्यक्षचिह्नो विज्ञेयो	१।१७५
पितरस्त्ववलम्बन्ते	१।२२२	प्रत्यक्षापरिभोगात्तु	१।८२
पितर्य्युर्ध्वं गते	१३।२	प्रथमारोपणे	१।२७३
पितर्य्युपरते	१।२	प्रथमे ग्रन्थिभेदानां	चौः प्रः, ३२
पिता दद्यात् स्वयं	१२।२०	प्रदेशिन्यक्षता	१।३४८
पितापुत्र विवादश्च	१७।३	प्रमाणानि प्रमाणस्थैः	१।६८
पिता रक्षति कौमारे	१३।३१	प्रमादाद्धनिन स्तद्द्	१।१२६
पितुरेव नियोगाद्यः	१।११	प्रमादाद्धनिनो यत्र	१।२३५
पितृव्येनाविभक्तेन	१।३	प्रमादान्नाशितं दाप्यः	३।५
पितृद्विट् पतितः	१३।२१	प्रसह्य हरणादुक्ता	१२।४३
पितैव वा स्वयं	१३।४	प्राग्घदृष्टदोष	१।१८१
पित्रैव तु विभक्ता	१३।१५	प्रातिलोम्येण वर्णानां	१२।११०
पुत्रापराधे न पिता	१५।३२	प्राप्ता देशाद्धनक्रीता	१२।५१
पुत्राभावे तु	१३।५०	प्रीतिदत्तं तु	१।३०६
पुत्रिणी तु समुत्सृज्य	१।२०	फलमूलोदशदोनां	१४।४
पुत्रेणापि कृतं	१।३०	फलहेतोरुपायेण	३।२
पुनर्भुवां विधिस्त्वेषः	१२।५३	ब्रह्मध्नस्य तु ये	१।१२५
पुरप्रदानं संभेदः	१७।२	ब्रह्मचारी चरेद	५।६
पुराणै र्धर्मवचनैः	१।२००	ब्राह्मण क्षत्रिय	१२।४
पुरुषं हरतः	चौः प्रः, २८	ब्राह्मणस्य च तु	चौ. प्र., ५२
पुरुषाः सन्ति ये	१।६६	ब्राह्मणस्य तु	१।११२
पूजनीयास्त्रयोऽतीता	१।६	ब्राह्मणास्यानु	१२।५
पूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु	२।२	ब्राह्मणस्यापराधेषु	चौ. प्र., ४३
पूर्वपादे हि लिखितं	२।२७	ब्राह्मणस्यापरीहारो	१७।३५
पूर्वप्रवर्तमुत्सन्नं	११।२०	ब्राह्मणस्यैव	१७।४२
पूर्वमाक्षारयेत् यस्तु	१५।६	ब्रह्मणानुपवसेत	१७।३४
पूर्ववादं परित्यज्य	२।२४	ब्राह्मणोऽपि निधिं	७।७
पूर्वाह्णे सोपवासाय	१।३२८	ब्राह्मण्यं ब्राह्मणे	१।१८३
पूर्वोक्तेन विधानेन	१२।८७	ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो	१७।१५

ब्राह्मादिषु विवाहेषु	१२।२६	महापराधे	१।३३२
भक्तदासश्च विज्ञेयः	५।२८	महापराधे	१।२४६
भक्तस्योपेक्षणात्	५।३६	महापशूंस्तु	चौ. प्र. २६
भक्तावकाशदातारः	१४।१६	महोक्षो जनयेत्	१२।५७
भग्नं च कारितं	१।३२१	मागधायगवौ	१२।१११
भरणं चास्य कुर्वीरन्	१३।२६	माता त्वभावे	१२।२१
भर्त्रा प्रीतेन	१।२८	माता मातृष्वसा	१२।७३
भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि	६।६	मातु र्निवृत्ते रजसि	१३।३
भाण्डपिण्ड	३।४	माता च स्वधनं	१३।७
भार्य्या स्नुषा	१।२५	मांसौदनं	१।६२
भाषायामुत्तरं	२।७	माषं गां	११।३१
भिद्यते मुखवर्णोऽस्य	१।१६५	माषो विंशति	चौ. प्र. ५८
भुज्यतेऽनागमं	१।८८	मिथः संघात	१०।५
भुज्यमानान् परैरर्थान्	१।७८	मिथ्या च विपरीतं	२।६
भूतच्छलानुसारित्वात्	१।२६	मिथ्याभियोगि	२।३७
भूताविष्ट नृप	१।१८३	मिथ्यासम्प्रतिपत्ति	२।४
भू धरयति सत्येन	१।२१३	मिथ्यैतन्नाभिजानामि	२।५
भृतक स्त्रिविधो	५।२२	मूल्याष्टभागो	६।८
भृतानां वेतनस्योक्तो	६।१	मृताः स्युः	१।१३८
भृतावनिश्चितायां तु	६।३	मृते तु स्वामिनि	११।२१
भृतिषड्भागमादद्यात्	६।६	मृते भर्त्तरि	१२।५०
भृत्याय वेतनं	६।२	मृते भर्तर्यपुत्राया	१३।२८
भृशं न ताड्येदेनं	५।१४	मृद्भाण्डासन	१४।१४
भोगं केवलतो	१।८६	मोक्षितो महतश्चर्णात्	५।२७
भ्रमत् पतितायामन्तः	१।३४६	यः परार्थे	१।२२७
भ्रष्टं तु दुःखितं	२।१४	यः स्वकं	१।१२३
भ्रातृणामप्रजा	१३।२५	यः स्वामिना	१।१२८
भ्रातृणामविभक्तानाम्	१३।३७	य एव कश्चित्	१७।४३
मणयः पद्मरागाद्याः	२।३४	यच्च यस्योपकरणं	१७।११
मण्डलस्य प्रमाणम्	१।२६६	यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो	१३।३२
मत्ताभियुक्त	१।१३७	यत् किञ्चिद्दशवर्षाणि	१।७६
महापराधे	१।३३२	यत् पुन र्न	१।३०२
मध्यमं तु	१।३१०	यत्र धर्मो	३।८
मनसाहमपि	२।१०	यत्र विप्रतिपत्तिः	१।३६
मनुष्यपशु	१।१८६	यत्र सभ्यो	३।१७
मनुष्यमारणं	१४।२	यत्र स्यात्	१।१४३
मर्दितै र्यदि	१।३०३	यथाकालमधीयीत	५।११
मर्यादातिक्रमे	१५।१२	यथा पक्वेषु	१।६३
मला ह्येते	१५।१४	यथा मृगस्य	१।३८
महापथिक	१।१७६	यथाविधेन	१।४६

यथा शल्यं	३।१६	युक्तरूपं	३।३
यथा ह्यग्नौ	१७।४६	युक्तिष्वप्यसमर्थासु	१।२३६
यथोक्तेन विधानेन	१।३३३	ये तु सभ्या	३।११
यदा तु न	१।११३	येन येन	चौ. प्र. ३४
यदा तु नैव	१२।२२	येनाङ्गेनावर	१५।२५
यदा तेजः	१७।२८	येषां तु न	१३।३३
यदा त्वर्थी	१७।३१	येषामेताः क्रिया	१३।४०
यदा साक्षी	१।२४७	योऽर्थः श्रावयितव्य	१।१६२
यदि च न स्यु	११।११	यो धर्मः कर्म	१०।३
यदि नो लेखयेद्	१।११५	यो न भ्राता	२।२३
यदि राजा न	१७।१४	यो निक्षेपं	२।१३
यदि वा दोष	चौ. प्र. १६	यो यथा निक्षिपेत्	२।३
यद्दृणादिषु	१।६७	यो यो वर्णो	१७।६
यद्बालः कुरुते	१।३६	यो राज्ञः	१७।४४
यद्भक्तः	१।३२६	रक्षाधिका	१७।२१
यद्येकजाता	१३।४२	रक्षार्थमाहूते	१।२६७
यं चार्थं	२।८	रक्ष्यमाणोऽपि	१।१३०
यमर्थमभियुञ्जीत	१।५६	रागादज्ञानतो	१।६७
यमर्थं प्रतिभू	१।१२१	रागादीनां	२।१८
यमन्तर्धारयन्त्यापो	१।२४०	राजकुलाव	२।१६
यमेव ह्यतिवर्त्तेत	१५।१३	राजग्राहगृहीतो	११।३६
यवीयसो वा	१२।८६	राजनि प्रहरेद	१५।३१
यश्चैषां स्वामिनं	५।३०	राजप्रत्यक्ष	१।५०
यस्तु दोषवतीं	१२।३३	राजभिर्धृत	चौ. प्र. ४८
यस्तु पातयते	१।२६८	राजा तु	३।४
यस्त्वात्मदोष	१।१६३	राजा त्ववहित	१७।५
यस्य त्रैवार्षिकं	४।७	राजा भवत्यनेनास्तु	३।१३
यस्य नापहृता	१।१७१	राजा सत्पुरुष	१।१५
यस्यां रात्रावजनिष्ठा	१।२२४	राजा स्तेनेन	चौ. प्र. ४६
याच्यमानं न	१।७	राजेति संचरत्येष	१७।२०
याच्यमानस्तु	२।७	राज्ञा परिगृहीतेषु	१।१६०
या तस्य दुहिता	१३।२७	राज्ञा प्रवर्त्तितान	१७।१३
या तु सप्रधनैव	१।२१	राज्ञामाज्ञाभयात्	१७।२३
यात्यचौरोऽपि	१।४२	राज्ञामेव तु	५।३५
या नष्टाः	११।३५	राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृता	चौ. प्र. १५
यां रात्रिम्	१।२०३	रेतोऽस्योत्प्लवते	१२।१०
यावतो बान्धवा	१।२०७	रोधयन्ति तु	११।१६
यावन्त श्चर्तव स्तस्या	१२।२६	लब्धव्यं येन	२।६
यावन्मात्रं	१।३१६	लाभार्थं वणिजां	८।११
यावानवध्यस्य	चौ. प्र. ४०	लिखितं स्मारितः	१।१५०

लिखितं लिखितेनैव	१।१४५
लिखितं बलवन	१।७५
लिखितं साक्षिणौ	१।३
लिखितं साक्षिणो	१।६६
लिखितः स्मारितः	१।१५०
लिखितं स्याद्	१।७३
लेख्यं तु	१।१३५
लेख्यं दद्यात्	१।११६
लेख्यं यच्चान्यं	१।१४४
लेख्ये देशान्तर	१।१४२
लोकेऽस्मिन्	१५।२०
लोकेऽस्मिन्	८।२
लोकेऽस्मिन्	१७।५४
लोहानामपि	६।१०
वक्तव्येऽर्थे	१।४७
वणिक्प्रभृतयो	३।१
वधकश्चर्णकृत्	१।१८५
वन्ध्यां स्त्रीजननीं	१२।६४
वरं कूप	१।२१२
वर्त्तमानोऽध्वनि	१७।३६
वर्णसंकरदोष	१७।४
वर्णस्वराकार	चौ. प्र. १०
वर्णानां प्रातिलोम्येन	५।३६
वर्षासु वह्नि	१।२५४
वर्षासु षड्	१।३२४
वसिष्ठविहितां	१।६६
वसेयु र्ये	१३।४१
वस्त्रगोमिथुनाभ्यां	१२।४१
वस्त्रैराभरणै	१२।६८
वाक्पारुष्यं	१।१६
वाच्यर्था नियता	१।२२८
वादिभ्यामभ्यनुज्ञात	२।२०
वादिभ्यां लिखिता	२।२१
वार्त्तां तु	चौ. प्र. ६१
वासः कौशेयवर्जं	१५।१५
वासः पश्वन्नपानानां	१४।५
विकृष्यमाणे क्षेत्रे	११।२४
विक्रीणीते य	५।३७
विक्रीय पण्यं	८।१
विक्रीय पण्यं	८।४
विक्रेता स्वामिने	७।५
विगतक्रोधसन्तापो	१७।२६
विचार्य धर्म	१।२६०
विदुर्य एव	१७।५३
विद्यमानेऽपि	१।७७
विद्धो धर्म	३।६
विधिः पञ्चविधः	१५।७
विधुष्वापहृत	६।१६
विन्दुमात्रविहीना	२।१३
विभक्ता भ्रातरो	१।२६
विभागधर्म	१३।३६
विभागोऽर्थस्य	१३।१
विभृयाद्वेच्छतः	१३।५
विवाह्यादिविधि	१२।१
विवादे सोत्तर	१।५
विश्रम्भहेतू	१।११७
विषस्य पलषड्भाग	१।३२३
वृद्धे जनपदे	११।४३
वेतनस्यानपाकर्म	१।१७
वेतनं वा यदि	५।२१
वैद्योऽवैद्याय	१३।११
वैशेषिकं धनं	१।५४
वैशेषिकं धनं	१।५२
वैश्यवृत्त्या	१।६१
वैश्ये तु सलिलं	१।३३५
व्यभिचारे स्त्रियाः	१२।६१
व्यवहारमुखं	२।४४
व्याघ्रादिभि र्हतो	११।३७
व्याधितः कुपितः	१३।१६
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः	१४।६
शक्यं तत्	१७।४६
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य	१५।१५
शपथा ह्यपि	१।२४३
शरप्रक्षेपणं	१।३०६
शाकहरित	चौ. प्र. २३
शारीरश्चार्थदण्डश्च	चौ. प्र. ५३
शार्ङ्गं हैमवत	१।३२२
शालीनस्यापि	१२।१७
शासनाद्वा	चौ. प्र. ४६
शिक्यद्वयं	१।२७१

शिक्षयन्तम	५।१८
शिक्षितोऽपि कृतः	५।१९
शिरसो मुण्डणं	१४।१०
शिरोपस्थायिनि	१।२६९
शिरोवर्त्ती यदा	१।२५७
शिष्यान्तेवासि	५।३
शिष्यान्तेवासि	१।१२
शुचीनामशुचीनाम	१७।४५
शुद्धं चैव	१।२८१
शुद्धेषु व्यवहारेषु	३।७
शुभकर्मकरा	५।२५
शुल्कं गृहीत्वा	६।१८
शुल्कस्थानं	३।१२३
शुल्कस्थानं	३।१३
शुश्रूषकः	५।२३
शूद्राया क्षत्रियात्	१२।१०८
शूलैर्भेत्स्यन्ति	१।२१८
शौर्यभार्याधने	१३।६
श्रावयित्वा	१।१९७
श्रावितश्चातुरेणापि	१।९६
श्रुतशौर्यतपः	१।४५
श्रुतिस्मृतिविरुद्धं	१७।८
श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः	१।१५५
श्रेण्यादिषु च	१।१५६
श्रोत्रिया स्तापसा	१।१५८
श्वपाकमेद	१५।११
श्वो लेखनं	२।३
षड्विधस्तस्य	८।३
षडेते पुनः	१।१५१
सः पुनर्द्विविधः	२।६
सकामायां	१२।७२
सकृदंशो	१२।२८
सत्यानृते च	१।२९२
स च तां प्रति	१२।८१
स चतुष्पात्	१।८
सजात्यतिशये	१२।७०
सत्कृत्याहूय	१२।४०
सतामनुग्रहो	२७।१७
सत्याभाषा	२।१५
सत्यं देवा	१।२१५
सत्यं ब्रूह्यनृतं	१।२१६
सत्यं वाहन	१।२४८
सत्यमात्मा	१।२२३
सत्यमेवं परं	१।२१४
सत्यानृतविभागस्य	१।३१६
सत्यानृते च	१।२९२
सत्येन शापयेद्	१।१९९
सदा श्रोत्रिय	३।१४
सन्ति ज्ञातार	१।६१
सन्तोऽपि न	१।९४
सन्दिग्धेऽर्थे	१।२५१
सन्दिग्धेऽर्थे	१।२५३
सन्दिग्धेषु	१।१४७
सन्मानां द्विगुणः	११।३४
स पुन द्विविधः	१।१२५
स पुनर्द्विविधः	२।६
सप्तर्षय स्तथेन्द्रेण	१।२४४
सप्ताश्वत्थस्य	१।२८७
सप्ताद्वाभ्यन्तरे	१।३३०
सभायां न	३।१०
सभिकः कारयेद	१६।२
सभ्यैरेव	२।४३
संसृष्टाणां तु	१३।२४
संस्काराश्चरु	१२।१०६
समक्षदर्शनात्	१।१४८
समयस्यानपकर्म	१।१८
समयैः परिगृह्य	१।२७६
समवर्णे द्विजातीनां	१५।१७
समावृत्तश्च	५।१५
समित्पुष्पोदकादीनां	१७।३७
समुन्नयेयु स्ते	११।४
समूलशस्यघाते	११।२९
समेऽध्वनि द्वयोः	१४।२५
समोऽतिरिक्त	३।३
सम्भोगो दृश्यते	१।८४
सम्यक् प्रणिहितं	१।६०
सम्वत्सरेणापि	११।२६
सर्वस्वं वा	चौ. प्र. ४२
सर्वेषामेव	१।५५
सर्वेष्वपि	२।२५

सवर्णमनुरूपं	१२।२३	स्त्रियं स्पृशेद्	१२।६५
सव्रतानाम्	१।२५६	स्त्रीकृतान्य	१।२६
सहसा क्रियते	१४।१	स्त्रीणां शीलाभि	१।२४२
सहस्रं तूत्तमो	चौ. प्र. ३१	स्त्रीधनभ्रष्ट	१२।६२
सहासनमभिप्रेप्सु	१५।२६	स्त्रीधनं च	१।८३
सहोढग्रहणात्	१८।१८	स्त्रीधनं तद्	१३।६
सहोढान्	चौ. प्र. ८	स्त्रीपुंसयोस्तु	१२।२
साक्षताभिः	५।४३	स्त्री प्रसूता	१२।४६
साक्षिकदूषणे	२।३६	स्त्रीषु रात्रौ	१।४३
साक्षित्वं प्रतिभाव्यं	१३।३६	स्थानलाभ	१।६८
साक्षिसभ्या	२।४०	स्थानासेध	१।४८
साक्षिविप्रतिपत्तौ	१।२२६	स्थित्यर्थं	१७।२४
साक्षी साक्ष्ये	१।२०४	स्थूलसूक्ष्मवतां	६।१४
साक्षेपं निष्ठुरं	१५।३	स्नातश्च मण्डलस्थश्च	१।२६६
साक्ष्युद्दिष्टो	१।१६६	स्नाताय सोपवासाय	१।३४०
सा चेद् गोः	६।१२	स्नानोदकेन	१।३३६
सापदेशं	१।५८	स्मार्ते काले	१।८६
सामाद्युपाय	१।१२	स्मृतिमत् साक्षि	१।२३०
सामान्यमस्वतन्त्र	५।४	स्यातां संव्यवहार्यौ	१४।११
सारस्तु व्यवहाराणां	१।६	स्रोतोवहेव	५।१२
साहसेनागतान्	१।३१५	स्वकर्म जह्याद्	१७।१६
साहसेषु च	१।१८६	स्वतन्त्राः सर्वे	१।३८
साहसेषु य एव	१४।२१	स्वतन्त्रोऽपि	१।४०
सीमामध्ये तु	११।१३	स्वदासमिच्छेद	५।४२
सुदीर्घेणापि	१।१६७	स्वदेशघातिनो	चौ. प्र. ७
सुनिश्चित	२।१	स्वधर्मे ब्राह्मण स्तिष्ठेद्	१७।५१
सुबद्धजत्रु	१२।६	स्वं द्रव्यं	२।१
सुवर्णकारा वणिज	१।२७४	स्वमप्यर्थं	७।८
सुवर्णरजतादीनाम्	चौ. प्र. २७	स्ववाक् सम्प्रतिपत्तौ	१।१३३
सुवर्णस्य क्षयो	६।११	स्वयं शीर्णं	१।६५
सूक्ष्मो हि भगवान्	१।४१	स्वयमभ्युपपन्न	२।४१
सेतु केदार	११।१	स्वयमेव तु	२।१०
सेतुस्तु द्विविधः	११।१८	स्वशिल्पम्	५।१६
सोत्तरोऽनुत्तर	१।४	स्वसाक्षिवर्जितो	१।२३१
सौवर्णं राजसीं	१।३४५	स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यति	१३।३०
सौवर्णे राजते	१।३४४	स्वान् भाग्यान्	१३।४३
स्तेना साहसिका	१।१५६	स्वैरिण्य ब्राह्मणी	१२।७८
स्तेनेष्वलभ्यमानेषु	१४।२७	हन्ति जातान्	१।२०६
स्तोमं विना	६।२१	हस्ताक्षतेषु	१।३०१
स्तोमवाहीनि	६।२२		

हस्तद्वयं तु	१।२६१	हिरण्यधान्य	१।१०७
हिरण्यरत्नकौशेय	१४।१६	हीनमध्योत्तमानां	१५।६

ERRATA

Read at :

P. 17	अस्वामिविक्रयः		in place of °वक्रयः	
P. 32	अष्टाङ्गोदृष्टादश	१।६	,,	१२।३८
P. 33	उत्क्रम्य तु वृतिं	११।२८	,,	१२।२८
,,	ऋज्वी धटतुला	१।२६३	,,	१।१६३
,,	ऋणादानं पञ्चविंशाति	१।२१	,,	१।११
,,	कश्चित् कृत्वात्मनश्चिह्नं	१।१७६	,,	१।१७५
P. 34	क्रमागतं प्रीतिदायः	१।५१	,,	३।५१
P. 35	तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टोऽपि	१।७३	,,	३।७३
P. 37	पतितं पतितेत्युक्त्वा	१५।२१	,,	१२।२१
P. 38	पलायते य	२।३२	,,	२।३७
,,	प्रीतिदत्तं तु	१।१०६	,,	१।३०६
,,	ब्रह्मघ्नस्य तु ये	१।२२५	,,	१।१२५

Verses omitted through oversight :

कारणप्रतिपत्त्या	२।३?
तदान्यहस्त	८।८
दैवतस्कर	३।६
वहवश्चेत्	१।११०
वालमूढ़	४।१०
वालोऽज्ञानाद्	१।१६१
ब्राह्मणाः क्षत्रिया	१।१५४
ब्राह्मणस्य तु	१।६४

Note : For avoiding confusion it is being stated that the use of the three numerical figures 1, 2, and 3 may appear misleading, but this is mainly due to the arrangement of the original *Nāradasmṛti* itself. Thus in the *Vyavahāramātṛkā* section there is Chapter 1, Chapter II and also the Chapter III.

Again the section thereafter dealing with the first title of law, namely, *Ṛṇādāna* comprising of 348 verses has also been indicated by number (1) conveying the sense of first *Vyavahārapada*. Number 2 here in this context refers to the second *Vyavahārapada* named *Nikṣepa* (*Upanidhi*) comprising of fifteen verses only.

Thus considering the case of title of law, the third *Vyavahārapada* dealing with *Sambhūyasamutthāna* has also been indicated by the figure 3.

For information it is also being stated that the 17th title of law is *Prakīrṇaka* according to Nārada but it should be noted that the 15th one, *Vākpāruṣya* and *Daṇḍapāruṣya* are to be counted as 15th and 16th respectively. It will then tally with Nārada's own statement (1.16-19) regarding the number of the titles of law and the book ends here. In the *Pariśiṣṭa* has been added a section called *Caurapratiṣedha*, which has been indicated separately.

Comparative study of the *Nāradasmṛti* and the *Manusmṛti*

The introductory observations in the prose portion of the *Nāradasmṛti* offer the scope of thinking in terms of the connection between the *Nāradasmṛti* and the *Manusmṛti*. This is strengthened more by the discovery of the *Nāradīyamanusaṁhitā*. It has therefore been deemed worthwhile to present below the cases where the *Nāradasmṛti* has verses similar,identical or semi-identical with those of Manu.

Titles of law :

Nāradasmṛti, I. 16-19

ऋणादान, उपनिधि, सम्भूयसमुत्थान, दत्ताप्रदानिक, अशुश्रूषाभ्युपगम, वेतनानपाकर्म, अस्वामिविक्रय, विक्रीयासम्प्रदान, क्रीतानुशय, समयानपाकर्म, क्षेत्रजविवाद, स्त्रीपुंसयोग, दायभाग, साहस, पारुष्य, (वाक्-दण्ड), द्यूतसमाह्वय, प्रकीर्णक, [चौरप्रतिषेध]
Of them अशुश्रूषाभ्युपगम, समयानपाकर्म and प्रकीर्णक are not recorded in the *Manusmṛti*.

Manusaṁhitā, VIII. 4-8

ऋणादान, निक्षेप, अस्वामिविक्रय, सम्भूयसमुत्थान, दत्तानपाकर्म, वेतनादान, संविद्व्यतिक्रम, क्रयविक्रयानुशय, स्वामिपालविवाद, सीमाविवाद, दण्डपारुष्य, वाक्पारुष्य, स्तेय, साहस, स्त्रीसंग्रहण, स्त्रीपुंधर्म, विभाग, द्यूतसमाह्वय
Of them संविद्व्यतिक्रम and स्वामिपालविवाद are not mentioned in the text of Nārada.

The text of Nārada has three chapters in the beginning dealing with *Vyavahāra* in general, which are followed by discussions on the titles of law where also the number of the chapter starts with one (1), the first being *Ṛṇādāna*.

Nārada-1, Subject : *Vicāradarśana* (Legal procedure)

Nār, 1.35, cf. M, VIII. 1, 8, 9.
Nār. 1.38 = M, VIII. 44
यथा मृगस्य विद्धस्य व्याधो मृगपदं नयेत् ।
कक्षे शोणितपादेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ Nār. 1.38
यथा नयत्यसृक्पातै र्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
नतये तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ M, VIII. 44

Nār. 1. 59-60 cf. M. VIII. 54-56
Nār. 1. 61 = M, VIII. 57
सन्ति ज्ञातारः इत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।
एतैस्तु कारणैः सर्वं धर्महीनान् विनिर्दिशेत् ॥ Nār, I.6
ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।
धर्मस्थः कारणै रेतै हीनं तमिति निर्दिशेत् ॥ M, VIII 57

Narāda-3, Subject : *Sabhā* (Court of justice)

Nār. III. 8-9 = M. VIII. 12, 14 ; III. 12-13 = M. VIII. 18-19

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च । हन्यते प्रेक्षमाणानां हता स्तत्र सभासदः । Nār. III. 8 = M. VIII. 14
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते । न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धा स्तत्र सभासदः ॥ Nār. III. 9 = M. VIII. 12
पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥ N. III, 12 = M. VIII. 18
राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ N.III.13 = M, VIII. 19

Subject : 1. *Ṛṇādāna* (First title of law—the law of debt)

Number of verses in the Nāradasmṛti—1-348; N.M.S, 1.221

Nār. I, 1-25, Payment of debt
Nār. I. 3, cf. M. VIII. 166

Nār, I. 43-55, Property, its types
N. 1. 52-54 : cf. M. 1. 88-91 ; X. 74-80

Nār. I. 56-67, Means of livelihood for a Brāhmaṇa in times of distress

Nār. I. 56 cf. M. X. 81-82
,, I. 61-66 ,, ,, X. 85-90

Nār. I. 68-97, Modes of proof
Nār. I. 79-80 = M. VIII. 147-148

यत् किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ 1.79
अजड़श्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥ 1.80

Nār. I. *98-110, Lending money at interest*
Nār. I, 99 = M. VIII. 140 ;

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद् वित्तविवर्धिनीम् ।
अशीतिभागं गृह्णीयाच्छते मासस्य वार्धुषी ॥ N 1.99

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम् ।
अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकं शते ॥ M. VIII.140

Nār, I. 100 = M. VIII. 142; 1.101 = VIII.141

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च समं स्मृतम् ॥
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ Nār. 1.100

द्विकं शतं वा गृह्णीत सतां वृत्तमनुस्मरन् ।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥ N. 1.101

Nār. I. 102 cf. M. VIII. 153
,, I. 106-107 cf. M. VIII. 151

Nār. I. 117-123, Sureties
Nār. I.119, cf. M. VIII. 158-162
Nār. I. 122 = M. VIII. 49

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ N. 1.122

Nār. I. 123≠M. VIII. 50.

यः स्वकं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णकात् ।
न स राज्ञा निषेद्धव्य ऐहिकामुष्मिकार्थतः ॥ N. 1.123

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।
न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥
M. VIII. 50

Nār. I. 124-134, Pledge
Nār. 1.127 = M. VIII. 144

न भोक्तव्यो बलादाधि र्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥

Nār. I. 128≠M. VIII. 150

यः स्वामिनानभ्यनुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्धवृद्धि र्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्क्रयः ॥ N. I. 128

यः स्वामिनाऽ(न?)ननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥
M. VIII. 150

Nār. I. 131, cf. M. VIII. 177 ; IX. 229
Nār. I. 132, 133, cf. M. VIII. 139
Nār. I. 135-146,—*Documents*
Nār. *I. 147-156,—Witnesses*
Nār. I. 148, M. cf. VIII. 74
Nār I. 153-154, M. cf. VIII. 62-63
Nār. I. 155, cf. M. VIII. 68
Nār, I. 157-171, Incompetent witnesses
Nār, I. 158, cf. M. VIII. 65
Nār, I. 177-197,—False witnesses
Nār, I. 177-187, 190, cf. M, VIII. 64-67, 71
Nār. I. 177≠M. VIII. 64

नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः प्रष्टव्याः साक्षिणः प्रतिदूषिताः ॥ N. I. 177

नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहायाः नः वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥
M. VIII. 64

Nār, I. 189,≠M, VIII. 72

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
पारुष्ययो श्चाप्युभयो र्न परीक्षेत साक्षिणः ॥ N. 1.189

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ M. VII.72

Nār, I. 192 ; cf. M, VIII. 77
,, 1, 193-196. cf. M. 25-26
Nār, I. *198-228*, Exhorting witnesses
,, I. 198-228 ; cf. M. VIII. 79-101
,, 1. 199 = M. VIII. 113

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनै र्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ N. I. 199

Nār, 1. 201-202, = M. VIII. 93

नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुगृहं गच्छेद् यः साक्ष्यनृतं वदेत् ॥ N. I. 201.

नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यनृतं वदेत् ॥ M. VIII.93

Nār. I. 207-209 = M. VIII. 97-99

यावन्तो बान्धवां स्तस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सम्प्रवक्ष्यामि शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदीः ॥ Nār, 207-209

Nār. I. *229-234*, Valid and invalid evidence

Nār. I. 229, cf. M, VIII. 73

Nār. I. *235-246*, What to do in the absence of witnesses and documents

Nār. I. 240 ; cf. M, VIII. 115

Nār. I. 243-244, cf. M, VIII. 110

Nār. I. 247-348 Proof by ordeals of different varieties

Nār. I. 248 ; cf. VIII. 113-114

II. *Upanidhi*, (*Nikṣepa*)—Laws of Deposit

Nār. II, 1-15 ; (N.M.S, 1-8)

Nār. II. 2-3 = M, VIII. 179-180

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः । N. II. 2

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दाय स्तथा ग्रहः ॥ N. II. 3

Nār. II. 4 ; cf. M. VIII. 190

Nār. II. 7 ; cf. M. VIII. 191

Nār. II. 10 = M. VIII. 186

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्ययनन्तरे ।
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ N. II. 10

Nār. II. 11 = M. VIII. 187

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिशोधयेत् ॥ N. II. 11

Nār. II. 12 = M. VIII. 189

चौरैर्हृतं जले मग्नमग्निना दग्धमेव च ।
न दद्याद् यदि तस्मात् स न संहरति किंचन ॥ N. II. 12

Nār. II. 13 = M. VIII. 191

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यं दाप्यौ च तत्समम् ॥
N. II. 13

III. *Sambhūyasamutthāna*

(Laws relating to partnership)

Nār. III. 1-18 ; (N.M.S, 1-16)

Nār, III. 3 ; cf. M. VIII. 211

„ III. 8 ; cf. M. VIII. 206

„ III. 9 ; cf. M. VIII. 388

„ III. 13 = M. VIII. 400

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्योक्त्या च परिमाणं दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥
Nār, III. 13

Nār. III. 14 ; cf. M. VII. . 133

IV. *Dattāpradānika* (Resumption of gift)

Nār. IV. 1-12 ; (N.M.S, 1-11)

Nār. IV. 7 = M. XI. 7

यस्य त्रैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ Nār, IV. 7

Nār. IV. 11 cf. M. VIII. 212

V. *Abhupetyāśuśrūṣā*

(Breach of contract service)

Nār. V. 1-43 ; (N.M.S, 1-42)

Nār. V. 13-14 ; cf. M, VIII. 299-300

„ V. 15 ; cf. M. II. 245

„ V. 26-28 ; cf. M. VIII. 415

„ V. 41 = M. VIII. 416

अधना स्त्रय एवोक्ता भार्या दास स्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ N. V. 41

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥
M. VIII. 416

VI. *Vetanānapākarma*

(non-payment of wages)

Nār, VI. 1-22 ; (N.M.S, 1-23)

Nār. VI. 5 ; cf. M. VIII. 215

Nār. VI. 10 : cf. M. VIII. 231

Nār. VI. 11 ; cf. M. VIII. 230

Nār. VI. 14 ≠ M. VIII 232

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।
हीनं पुरुषकारेण पालयैव निपातयेत् ॥ Nār, VI. 14

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु ॥ M. VIII. 232

Nār. VI. 15 = M. VIII. 235

अजाविके तथा रुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्बिषं भवेत् ॥
Nār, VI. 15

Nār. VI. 16=M. VIII. 233

विघुष्यापहृतं चौरै नं पालो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिनश्चापि (स्वस्य) शंसति ॥
Nār, VI. 16 ; (N.M.S, VI. 18)

VII. *Asvāmivikraya*
(sale by one who is not the rightful owner)
Nār, 1-8 ; (N.M·S, 1-8) ; M. VIII. 199-202

Nār. VII. 2 ; cf. M. VIII. 201-202
Nār, VII. 6-8 ; cf. M. VIII. 30-39

VIII. *Vikrīyāsampradāna*
(non-delivery of a sold chattel)
Nār, VIII. 1-12 ; (N.M.S, 1-12)

IX. *Krītānuśaya* (rescission of purchase)
Nār. IX. 1-16 ; (N.M.S, 1-16) ;
M. VIII. 222-223

X. *Samayānapākarma*
(transgression of a compact)

Nār, X. 1-7, (N.M.S, 1-7)

Nār. X. 2, cf. M. VIII. 41

XI. *Sīmābandha* = *Kṣetrajavivāda*
(boundary dispute)
N, XI. 1-43; (N.M.S,1-40); M.VIII.245-265
Nār. XI. 2 : cf. M. VIII. 258-259
Nār. XI. 3 ; cf. M. VIII. 260
Nār. XI. 4-5 cf. M. VIII. 246-251
Nār. XI. 7≠M. VIII. 263

अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्तास्तद्विनिश्चये ।
सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
Nār, XI. 7

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
M. VIII. 263

Nār. XI. 10 : cf. M. VIII. 256
,, XI. 11 ; cf. M. VIII. 265
,, XI. 29 ; cf. M. VIII. 241
,, XI. 30 ; cf. M. VIII. 242
,, XI. 32-33 : cf. M. VIII. 242
,, XI. 38 ; cf. M. VIII. 241
,, XI. 40 ; cf. M. VIII. 238
,, XI. 41 : cf. M. VIII. 239

XII. *Strīpuṃsayoga*
(Mutual duties of husband and wife)
Nār, XII. 1-113 ; (N.M.S, 1-118)

Nār. XII. 1 : cf. M. IX. 1
,, XII. 3 ; cf. M. VIII. 227

पाणिग्रहणमन्त्राश्च नियतं दारलक्षणम् । N. XII. 3[a]
पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥ M.VIII.227[1]

Nār, XII. 5-6 ; cf. M. III. 12-14
,, XII. 7 ; cf. M. III. 5
,, XII. 20-21 ; cf. M. V, 151
,, XII. 22-23 : cf. M. IX. 90-92
,, XII. 25 ; cf. M. IX. 93
,, XII. 31 ; cf. M. VIII. 225
,, XII. 32 ; cf. M. IX. 71
,, XII. 33≠M. VIII. 224

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥ N. XII. 3

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृप दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥
M. VIII. 224

Nār. XII. 34=M. VIII. 225

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद् द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ N. XII. 34

Nār, XII. 38-43 ; cf. M. III. 20, 21, 27-34
,, XII. 44 : cf. M. III. 23-26
,, XII. 45 ; cf. M. V. 163
Nār, XII 46-47 ; cf. M. IX. 175-176
Nār, XII. 56 ; ≠M. IX. 54

ओघवाताहृतं बीजं क्षेत्रे यस्य प्ररोहति ।
फलभुक्तस्य तत् क्षेत्री न बीजी फलभाग्भवेत् ॥
N. XII. 56

ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥ M. IX. 54

Nār, XII. 57 cf, M. IX. 50
,, XII. 58 ; cf. M. IX. 53
,, XII. 62 ; cf. M. VIII. 354
,, XII. 63 ; cf. X. VIII. 356
,, XII. 65=M. VIII. 358

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ Nār, XII. 65
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ M. III. 358

Nār. XII. 66=M. VIII. 357

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ Nār, XII. 6

Nār, XII. 70 ; cf. M. VIII. 374-385
XII. 71-72 ; cf. M. VIII. 366-367

Nār. XII. 73-75 : cf. M. XI. 171
,, XII. 80-88 ; cf. M. IX. 59-64, 143
,, XII. 98-99 ; cf. M. IX. 75-80
,, XII. 103-113 ; cf. M. X. 6-41 (mixed caste)

XIII. *Dāyabhāga* (The law of inheritance)
Nār, XIII. 1-52, (N.M.S, 1-49)
Nār. XIII. 2 ; cf. M. IX. 104, 192
,, XIII. 4 ; cf. M. IX. 112
,, XIII. 5 ; cf. M. IX. 108
,, XIII. 6. ; cf. M. IX. 206
,, XIII. 8. ; ≠M. IX. 194

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदाय स्तथैव च ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ।। N. XIII. 8
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ।।
M. IX. 194

Nār. XIII. 9 ; cf. M. IX, 195-197
,, XIII. 13 ; cf. M. IX. 113-118
,, XIII. 14 ; cf. M. X. 149-156
,, XIII. 17-18 ; cf, M. IX. 170-172
,, XIII. 19 ; cf. M. IX. 143
,, XIII. 21-22 ; cf. M. IX. 201-203
,, XIII. 23 ; cf. M. IX. 145, 190
,, XIII. 31 ; ≠M. IX. 3

पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।। XIII. 31
पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।। M. IX. 3

Nār. XIII. 32 ; cf. M. VIII. 166
,, XIII. 37 : cf. M. IX. 111
,, XIII. 44 ; ≠M. IX. 216

ऊर्द्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।
संसृष्टा स्तेन वा ये स्यु र्विभजेरन्निति स्थितिः ।।
Nār. XIII. 44

ऊर्द्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।
संसृष्टास्तेन वा ये स्यु र्विभजेत स तैः सह ।।
M. IX. 216

(Putrabheda) : Types of sons

Nār. XIII. 45-47 ; cf. M. IX. 158-160
Nār. XIII. 51-52 ; cf. M. IX. 185-189

XIV. *Sāhasa* (Heinous offence)
Nār, XIV. 1-27, (N.M.S, 1-26)
Nār. XIV, 1 ; cf. M. VIII. 332
Nar. XIV. 9-10 ; cf. M. VIII. 124, 379-380
,, XIV. 14 : cf. M. VIII. 326-329
,, XIV. 16 ; cf. VIII. 323
,, XIV. 19 ; cf. M. IX. 274
,, XIV. 20 ; cf. M. IX. 275

XV + XVI. *Vākpāruṣya-Daṇḍapāruṣya* (Abuse and Assault)
—Nār, XV. 1-32 ; (NMS, 1-29)
Nār. XV. 15-17 = M. VIII. 267-269

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ।।
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ।।
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ।। Nār. XV. 15-17

Nār. XV. 18 = M. VIII. 274

काणमप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दण्ड्यो राज्ञा कार्षापणावरम् ।।
Nār. XV. 18

Nār. XV. 22 = M. VIII. 270

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ।।
Nār. XV. 22

Nār. XV. 23-24 = M. VIII. 271-272

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
निक्षेप्योऽयोमयं शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ।।
धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ।।
Nār. XV. 23-24

Nār. XV. 25 ; ≠ M. VIII. 279

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।
तदङ्गं तस्य छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ।।
Nār, XV. 25
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ।। M. VIII. 279

Nār. XV. 26-27 = M. VIII. 281-282

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ।।
अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतः शिश्नमवशर्धयतो गुदम् ।।

Nār. XV. 28 = M. VIII. 283
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायां तु ग्रीवायां वृषणेषु च ॥
Nār, XV. 29 = M. VIII. 284
त्वक्छेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षन्निष्कान् प्रवास्य स्त्वस्थिभेदकः ॥ XV. 29

XVII. *Dyūtasamāhvaya* (Games)
Nār, XVI. 1-8 ; N.M.S, 1-6 ;M. IX. 221-228

XVIII. *Prakīrṇaka* (Miscellaneous)
—Nār, XVIII. 1-55 ; N.M.S, 1-119.

Nār. XVII. 7 ; cf. M. VII. 16
,, XVII. 14-15, cf. M. VII. 20
,, XVII. 16 ; cf. M. VII. 21, 24
,, XVII. 27 ; cf. M. IX. 310
,, XVII. 28 ; cf. M. IX. 304
,, XVII. 29 ; cf. M. IX. 309
,, XVII. 30 ; cf. M. IX. 307
,, XVII. 33 ; cf. M. VII. 35, 38
,, XVII. 34 ; cf. M. VII. 82, 83
,, XVII. 35 ; cf. M. VII. 37
,, XVII. 37 ; cf. M. VIII. 339
,, XVII. 38 ; cf. M. VIII. 407
,, XVII. 40 ; cf. M. II. 185
,, XVII. 48 ; cf. M. VII. 130-132
,, XVII. 50 ; cf. M. I. 88

Appendix : *Cauryapratiṣedha* (Theft)
Nār, 1-61
Nār. 1-4 : cf. M. IX. 256-260
,, 13-14 ; cf. M. IX. 271, 278
,, 15≠M. IX. 272

राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृताः सामन्ताश्चैव चोदिताः ।
अभ्याघाते तु मध्यस्था यथा चौरा स्तथैव ते ॥ 15
राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्यान् चौरानिव द्रुतम् ॥
M. IX. 272

Nār. 22-24 ; cf. M. VIII. 326-329
,, 25 ; cf. M. VIII. 321
,, 26 ; cf. M. VIII. 320
,, 27-28 ; cf. M. VIII. 321-323
,, 32 : cf. M. IX. 277

Nār. 33 ; cf. M. VIII. 325
,, 34≠M. VIII. 334

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेवास्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ Nār, 34
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ M. VII. 334

Nār. 36-37 = M. VIII. 124-125
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरब्राह्मण स्त्वक्षतः सदा ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देह स्तथैव च ॥ Nār. 36-37

Nār. 38 ; cf. M. VIII. 126
,, 39 : cf. M. VIII. 347
Nār. 40 = M. IX. 249

यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे ।
भवत्यधर्मो नृपते धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ Nār, 40

Nār. 41 ; cf. M. VIII. 380
,, 44-45 ; cf. M. IX. 237
,, 46 = M. VIII. 314

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
आचक्षाणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्मि शाधि माम् ॥ Nār. 46

Nār. 48 = M. VIII. 318
राजभि र्धृतदण्डा स्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ Nār. 48

Nār. 49 = M. VIII. 316
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनो मुच्यति किल्बिषात् ।
अशासनात्तु तद्राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ Nār.49
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥
M. VIII. 316

Nār. 51 = M. VIII. 337
अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
द्विरष्टापाद्यं वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥ Nār. 51

Nār. 52 ; cf. M. VIII. 338
,, 53 ; cf. M. VIII. 129
,, 57 ; cf. M. VIII. 136

Comparative Study of the *Nāradasmṛti* and the *Manusmṛti*

From a study of the text of Nārada in the background of the similarity that the text bears with that of Manu, it may be observed that the text of Nārada deals exclusively with different aspects of *Vyavahāra* including detailed information on the eighteen titles of law, and is distributed over the first three chapters dealing with general notes on *Vyavahāra*, while one chapter each has been devoted for the eighteen titles of law (in stead of eighteen we have seventeen chapters since in Chapter XV both *Vākpāruṣya* and *Daṇḍapāruṣya* have been included). An appendix in the form of *Caurapratiṣedha* (Theft) has been inserted in the edition of Jolly on the basis of the information contained in a Nepalese manuscript. The chapters therefore come to 3 + 17 + 1 = 21. The number of verses comes to 1028 (in N.M.S, 878). As against that Manu deals with *Vyavahāra* in the VIIIth chapter of his text which contains 420 verses. The ninth chapter in the first part discusses the rights and duties of the husband and the wife covering 103 verses, which is followed by rules relating to inheritance starting from verse no. 104 right upto 220 ; after which there are discussions of miscellaneous character including that relating to Games (*Dyūtasamāhvaya*—verses 221-228 : and theft (verses 256-60, 271, 272). The total number of verses in this chapter is 336.

In a tabular form we present here the summary of cases of similarity and quasi-similarity that the verses of Nārada bear with those of Manu.

Nārada Number of Verses	Topic Vyavahāra (general)	Manu No. of cases of similarity	Partial similarity
74	Chapter, I	2	3
44	Chap. II	Nil	Distant similarity : 1
18	Chap. III	4	
	Titles of Law		Partial similarity
348	Chap. 1	16	26
15	2	6	2
18	3	1	3
12	4	1	1
43	5	1	4
22	6	3	3
8	7	—	3
12	8	—	—
16	9	—	1
7	10	—	1
43	11	1	12
113	12	4	33

Nārada Number of verses	Topic Titles of law	Manu No. of cases of similarity	Partial similarity
52	Chap. 13	3	22
27	14	—	7
32	15, 16	12	
8	17	—	
55	18		15
61	Appendix (*Caurapratiṣedha*)	9	13

Nārada, does not mention theft as an independent title of law. In the appendix or *Pariśiṣṭa* the topic of theft has been dealt with. *Steya* is one of the titles of law in the *Manusmṛti.*

One may with interest observe that in respect of nomenclatures and arrangements of the titles of law, Nārada generally follows Manu with minor variations. In place of Manu's *Nikṣepa*, he uses the expression—*Upanidhi*. In *Vetanasyānapākarma* he appears to have included Manu's *Svāmipālavivāda*. *Dyūta* and *Samāhvaya* have been merged into one title. *Strīsaṃgrahaṇa* has been included under *Sāhasa*. The three, namely, *Abhyupetyāśuśrūṣa*, *Vikrīyāsampradāna* and the *Prakīrṇaka* have been added in the list.

For a discussion on this point see, Kane, *History of Dharmasāstra*, 1—1, (Revised edition), pp. 468, 472. See, *Smṛticandrikā*, Vyavahārakāṇḍa, pt. 1, pp. 3-20 for classification of *Vyāvahārapadas*.

It would be of interest to note here that Nārada differs from Manu on certain points, which deserve our attention. In respect of the mode of proof by ordeal, where Manu simply mentions ordeal by fire and water (VIII. 114 : *Agniṃ vāhārayed enam apsu cainaṃ nimajjayet*), Nārada devotes considerably long space making elaborate description for the five kinds of ordeals, namely, Dhaṭa (balance), fire (agni), water (udaka), poison (viṣa) and (koṣa) (1.252) and two more, namely, ordeal by rice (taṇḍula) and ordeal of the hot piece of gold (*taptamāṣa*—1. 343-348). In his section in marital relationship (XII) Narada shows favour for the system of *Niyoga* (XII. 80-88), while Manu first prescribing *Niyoga* (IX. 59-63), may be, by lending recognition to long-standing practice, ultimately expresses his abhorrence for this system (IX. 64-66) condemniug even such a system as beastly in character (ayaṃ dvijair hi vidvadbhiḥ paśudharmo vigarhitaḥ. IX.66). Against Manu's general rule for single-husbandedness on the part of women (IX. 47) and negation for second marriage for the widows (IX.65), Nārada very boldly prescribes remarriage under certain conditions (IX. 97 ; see also IX. 98). In respect of slaves, Manu mentions seven varieties (VIII. 415), while the number has been swelled into fifteen in Nārada (V. 25-28). Nārada has elaborated the further classifications of the titles of law (1. 20-25), but what deserves special mention for Nārada is that in respect of fourteen varieties of impotent persons (XII. 11ff), three sorts of *Punarbhūs* (XII. 45-53) and four kinds of *Svairiṇīs*.

The *Nāradasmṛti* dealing with *Vyavahāra* has two versions of which the smaller one was translated into English by Prof. Jolly in London in 1876 (Trubner & Co). The longer version was published by him at Calcutta in the Bibliotheca Indica Series

in 1885 and the English translation followed by the same author in 1889 in the Sacred Books of the East Series (Vol. XXXIII), which contained 1028 verses, while in the previous case, the shorter one had 870 verses. The main difference between the two versions lies in the fact that the shorter text omits the chapter on thefts, the section on oredeals as a separate chapter and the chapter on legal procedure. As already stated, the *Nāradīyamanusaṃhitā* with the commentary of Bhavasvāmī was published from Trivandrum in 1929. Prof. Chintamani in his paper entitled—*Nārada-smṛti*, published in the *Kunhan Raja presentation volume* and published by the Adyar Library, Madras, 1946, (at p. 158) has presented in a tabular form the comparative position of the number of verses in the recensions :

Longer Version			Shorter Version	Nāradīya-Manusaṁhitā	
Prose Preface			Prose Preface	No prose Preface	
Section	I Verses	74	I Verses 68	1 Verses 80 (I & III of long version are treated together on general vyavahāra)	
,,	II ,,	44	Missing	Missing	
,,	III ,,	18	II verses 24		
Vy. p-1	IV ,,	348	III 70, IV, 71, V 130, VI, 11, VII, 17 VIII, 10, IX, 8 = 317	Ist. Viv. p.	221
Vyavahārapada				Vivādapada	
2	V	15	X 9	II	8
3	VI ,,	18	XI 16	III	16
4	VII ,,	12	XII 11	IV	11
5	VIII ,,	43	XIII 42	V	42
6	IX ,,	22	XIV 22	VI	23
7	X ,,	8	XV 8	VII	8
8	XI ,,	12	XVI 12	VIII	12
9	XII ,,	16	XVII 16	IX	16
10	XIII ,,	7	XVIII 7	X	7
11	XIV ,,	43	XIX 42	XI	40
12	XV ,,	113	XX 112	XII	118
13	XVI ,,	52	XXI 52	XIII	49
14	XVII ,,	27	XXII 27	XIV	26
15,16	XVIII ,,	32	XXIII 32	XV and XVI	29
17	XIX ,,	8	XXIV 8	XVII	6
18	XX ,,	55	XXIV 54	XVIII	119
				This includes XX and Appendix of Dr. Jolly	
Appendix		61	Missing		
		...	...	XIX (on *Divya*)	46½
Total		... 1028	870		877½

Comparative study of the *Nāradasmṛti* and the *Nāradīya-manusaṁhitā*

Prof. Chintamani in his informative paper has taken serious pains to show the difference in reading and structure of the *Nāradasmṛti* (Longer version) and the *Nāradīyamanusaṃhitā.* It is proposed to present here the verse-wise difference in short. Regarding the position in the general discussion on *Vyavahāra,* it may be pointed out that the *Nāradasmṛti* (abbreviated as : N) contains an introductory portion in prose, which is strictly absent in the *Nāradīyamanusaṃhitā* (abbreviated as N.M.S). Of the 74 verses in the first chapter, the position is like this :

N.	N.M.S.
1-20	1-20
21-25	—
26-74	21-65

Thus the five verses missing in N.M.S relate to different sub-varieties of the titles of law and it is interesting that Asahāya in his *Bhāṣya* has elaborated the position in his exposition.

It is to be noted further that the entire second chapter in N, comprising of 44 verses and commented on by Ashāya, is dropped in the N.M.S.

The third chapter in N. contains 18 verses out of which in N.M.S we fiind, fifteen verses, with three verses dropped (Nos. 2, 9 and 11) and the verses are in continuation of those in chaprer 1. of N. Asahāya has comments on all these three. We may thus note that in N.M.S the introductory chapter is one only (and not three as in N) and the note here is : *'Iti vyavahāradarśanavidhiḥ.'*

The picture of the titles of law is as follows :

N	N.M.S.
First *Vyavahārapada* entitled *Ṛṇādāna* :	*Vivādapada* ; named *Ṛṇādāna*
Number of verses : 1-348	Number of verses, 1-221
1-5	1-5
6-8	—
9-24 (9-12,14-24)	7-21 (7-10 ; 11-21)
25	22-65
26-69	—
70-74	66-70
75-79	—
80-84	72-76
88	77
90	78
92-93	79-80
94-98	82-86
102-108	87-93
110-114	94-98
116-121	99-104
124-126	105-107
130	108
131	110
132	109
134-246	111-221

N.	N.M.S
Nārada's section on *Ṛṇādāna* contains more *ślokas* from 247-348 and these verses relate to information on *Divya*.	Here N.M.S, ends with the first title of law entitled *Ṛṇādāna*. (Iti ṛṇādānaṃ prathamaṃ vivādapadam).

In the N.M.S, verses relating to *Divya* have been separately recorded as *Divyaprakaraṇa* after the section on *Prakīrṇaka*, containing 46 verses. It is only in very few cases that N and N.M.S. have agreement and that also only partially.

cf. N. 252≠N.M.S. 2 ; 253≠3; 300≠19 ; 304≠22 ; 312≠26-27 ; 318≠32 ; 320-323≠33-36 ; 327≠39 ; 328≠40 ; 329≠41 ; 330≠42 ; 332≠43.

N. Nikṣepa (upanidhi)	*N.M.S. Aupanidhika*
verses—15	verses—8
1	1
5-9	2-6
14-15	7-8

Sambhūyasamutthāna

verses—18	verses—16
1-13	1-13
17-18	15-16

Dattāpradānika

verses—12	verses—11
1-6	1-6
8-12	7-11

Abhyupetyāśuśrūṣā

verses—43	verses—42
1-11	1-11
13-20	12-19
22-43	20-41
absent in N	42

Vetanasyānapākarma

verses—22	verses—23
1-5	1-5
6	8
7	cf. 9
×	7
8-15	9-16
×	17
16-20	18-22
21	×
22	23

Asvāmivikraya

verses—8	verses—8
1-8	1-8

Vikrīyāsampradāna

verses—12	verses—12
1-12	1-12

Kritānuśaya	Krītvānuśaya
verses—16	verses—16
1-16	1-16

Samayasyānapākarma

verses—7	verses—7
1-7	1-7

Sīmābandha	*Kṣetravivāda*
verses—43	verses—40
1-12	1-12
13-14	—
15	13
16	—
17-32	14-29
33	—
34-36	30-32
37-39	cf. 33-34
40-41	35-36
42	cf. 39
43	40
—	37-38

Strīpuṃsayoga

verses—113	verses—118
1-46	1-46
47	50
48-49	48-49
50	51
51	52
52	47
53-65	53-65
66	67
67	69
68	66
69	68
70-86	70-86
87	89
88	90
89-104	91-107
105-113	cf. 108-118
	no uniformity, verses and lines intermingle.

N.	N.M.S.
Dāyabhāga	*Dāyavibhāga*
verses—52	verses—49
1-15	1-15
16	—
17	16
18-29	17-28
—	29
30-40	30-40
41	—
42-43	41-42
44	—
45-52	43-49

Sāhasa

N.	N.M.S.
verses—27	verses—26
1	1
2	—
3-27	2-26

Vākpāruṣya and Daṇḍapāruṣya

N.	N.M.S.
verses—32	verses—29
1-7	1-7
—	8
8-10	9-11
10-12	—mentioned in *Mit.* on Yāj. II. 212
13-21	12-20
22	—
23-28	21-26
29	—
30-32	27-29

Dyūtasamāhvaya

N.	N.M.S.
verses—8	verses—6
1-6	1-6
7-8	—

Prakīrṇaka

N.	N.M.S.
verses—55	verses—52
1-9	1-9
10-12	11-13
13	10
14-22	14-22
23-24	—
25-43	23-41
44	mentioned in Bhavasvāmi's Com. on XVIII. 41.
45-55	42-52

N.	N.M.S.
	Observations here: 'Eteṣām atra *prakīrṇakaṃ* samāptam.'
Pariśiṣṭa 61 verses	Continuation of *prakīrṇaka* verses 53-119=67
1-5	53-57
9-56	69-114
57	116
58	—
59-61	117-119
Caura-pratiṣedho nāma prakaraṇaṃ samāptam.	iti prakīrṇakaṃ aṣṭādaśaṃ vivādapadam.

Under the heading: Atha *divyaprakaraṇam* here in N.M.S. we have 46 verses. In the section on *Ṛṇādāna* (1), Nārada deals with *Divya* in verses beginning with 1.250 and ending with 1.348. The scope of *Divya* has also been referred to in N. 1.241, 242, 247, 249.

On an analysis, in short, it may be stated that in the following titles of law the two texts show similarity in respect of number of verses and contents: Asvāmivikraya, with 8 verses; Vikrīyāsampradāna, with 12 verses; Krītānuśaya, with 16; Samayasyānapākarma, with 7). In Nikṣepa against 15 of N, N.M.S. has 8 only; for Sambhūyasamutthāna, against 18 of N., N. M. S has 16; For Dattāpradānika (12), Sāhasa (27) and Abhyupetyāśuśrūṣā (43), the N.M.S, has in each case 1 verse less; in Vetanasyānapākarma, the N.M.S has 1 verse more (23) and in the following titles the position is:

Sīmābandha, N. 43=N. M. S, 40; Strīpuṃsaṃyoga, N. 113=N. M. S, 118; Dāyavibhāga, N. 52=N.M.S. 49: Vāk-daṇḍapāruṣya, N. 32=N.M.S, 29; Dyūtasamāhvaya, N. 8=N. M. S, 6 and Prakīrṇaka, N. 55=N.M.S, 53. In the Pariśiṣṭa of N, we have 61 verses relating to *Caurapratiṣedha*, in the N.M.S, the Prakīrṇaka is continued on the same topic (theft) from 53 to 119. In the N. M.S the topic on *Divya* records 46½ verses which have been dealt with by N in in the section on Ṛṇādāna (verses 250-348). As already stated, the second chapter of N. comprising of 44 verses is totally absent in N.M.S. All these make out a very strong case for editing and re-assessing the *Nāradasmṛti.*

Dr. Chintamaṇi's paper on the comparative study is informative and he observes in p. 157, that the recension on which Bhavasvāmī comments is the minor version of the *Nāradasmṛti* traced by Dr. Jolly. (See Kane, *H.D.S*, 1—1, pp. 477ff).

Comparative study of *Nāradasmṛti*, *Yājñavalkyasmṛti*, *Bṛhaspatismṛti*, *Kātyāyanasmṛti* and Kauṭilya's *Arthaśāstra*.

LEGAL PROCEDURE

Nār. 1. 1—74

Nār. 1	Yāj. II	Bṛ. I	Kāt	Nār. 1	Yāj. II	Bṛ. 1.	Kāt.
3	22			47		=1.158	104
6	7b-8a			48		=1.159	
				49		=1.163	
7	30	=1.75	=82	51		1.168	105
10	8b	1.18	35-38	52		=1.164	107-108
		9.1		53		=1.165	
16				54		≠1.138	
17				55	9		163
18		1.11-14		56	9	=2.7	195
19				58	16	3.34	
28b		1.17a		59			
35	1			64	19		
37		1.111		67	4		79
39	21		20	69		6.33	308
40		1.113		70b			266b
42		1.116					
45	12	3.11-12	150-152				

The table shows the position where the verses of Nārada have similarities, full or partial, with the verses of other writers on law. Critical notes on the speciality of Nārada have been added with reference to the titles of law only.

[Abbreviations : Nār. = *Nāradasmṛti* ; Yāj. = *Yājñavalkyasmṛti* ; Bṛ. = *Bṛhaspatismṛti* ; Kāt. = *Kātyāyanasmṛti* (*-sāroddhāra*) ; Kauṭ. = *Kauṭilya's Arthaśāstra* ; Mit. = *Mitākṣarā* commentary on the *Yājñavalkyasmṛti* ; Vyava. = *Vyavahāra* ; ≠ = Semi-identical]

PLAINT AND ANSWER

Nār. 2. 1-44

Nār. 2	Yāj. II	Bṛ	Kāt	Nār. 2	Yāj. II	Bṛ.	Kāt
				23		1.152	92
2		3.2	≠159	24		2.21	195
3	7	3.4		28	22	4.6-7	≠216
4		3.6	165	29		4.12	217
5			169	31			211
7		2.29-30	130	32	16	3.34	
12			130	33		=3.10	202
18			≠129	36			508
22			=91				

Ṛṇādāna

COURT OF JUSTICE

Nār. 3. 1-18

Nār. 3	Yāj. II	Bṛ. I	Kāt.	Nār. 3	Yāj. II	Bṛ. I.	Kāt.
4		1.62	71	8			≠73
5	2		71	15			77
6	1		—				

1. LAW OF DEBT (*Ṛṇādāna*)

Nārada—I. 1—348

(*i*) Payment of debt : Nārada—I. 1—25 ; Yāj. II. 45—51 ; Bṛ. 10. 108—130 ; Kāt. 542—577 ; Kauṭ. III. 11.1-25

Nār. I	Yāj. II	Bṛ. 10	Kāt	Nār. I	Yāj. II	Bṛ. 10	Kāt
1		3		14			548
2	50			15	45		
3	45			16	46, 49		546
4	50		560	17	51		
5			551	18			569
8			591	19	48		=570
10}	46-47			21			574
11}			544	23	51	120	562
12	45	121	545				
13	45		542-543				

(*ii*) *Valid and invalid transaction* :
Nār.—I. 26—42 ; Kāt.—464—471 ;

Nār. I	Yāj. II	Bṛ.	Kāt.	Nār. I	Yāj. II	Bṛ.	Kāt
26}			467	29}			
27}			468	30}			466
				31}			

(*iii*) *Property* :
Nār, I. 43—55 ; Bṛ. 7. 1—13

Nār. I	Bṛ. 7	Nār.	Bṛ. 7
43	=1	52	≠10
44	=2	53	≠11
45	≠3	54	≠12
46	=4	55	≠13
47	≠5	57	=15
48	≠6	58	=16
49	=7	59	=17
50	≠8	60	≠18
51	=9		

Ṛṇādāna

(*iv*) *Means of livelihood in distress* :

Nār. I. 55—67 ; Yāj. II. 35—44 ; Bṛ. 7. 14—19

Nār.I	Yāj.III	Bṛ. 7	Kāt.	Nār. I	Yāj. III	Bṛ. 7	Kāt.
56, 59	35	14		63, 64, 65, 66	36—39		
61, 62	36—39						

(*v*) *Modes of Proof* : Nār. I. 69 ; Yāj. II. 22 ; Bṛ. 4.7 ; Kāt. 312

(*a*) *Possession*

Nār. I. 76—97 ; Yāj. II. 23—29 ; Bṛ. 7. 21—70 ; Kāt. 313—335

Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 7	Kāt.	Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 7	Kāt
77	27			89			321
78		40		90	28	38	324
81	25	29	330	91		54	328
84		30		93	29		
86			320	97	23		

Vide also p. 62 (Nār. I. 135—146) regarding second mode of proof, i.e. Document.

(*vi*) *Interest*

Nār. I. 98—111 ; Yāj. II. 37—40 ; Bṛ. 10. 4—36 ; Kāt. 497—515 Kauṭ. III. I-6

Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 10	Kāt.	Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 10	Kāt.
102		9		108			≠505
103		10					
106, 107	39						

Payment of debt :

Nār. I. 112—116

Nār. I. 114 cf. Yāj. II. 93

Vide p. 62 (Nār. I. 123-124) for Recovery of debt.

(*vii*) *Sureties*

Nār. I. 117—121 ; Yāj. II. 52—57 ; Bṛ. 10. 73—89 ; Kāt. 530—541 ; Kauṭ. III. 11. 14-16

Nār.I	Yāj.II	Bṛ.10	Kāt.	Nār.I	Yāj.II	Bṛ.10	Kāt.
118	53		530	120	55		
119	53			121	56	10.82	539

Recovery of debt. Nār. I. 122—123

Nār. 123 ; cf. Yāj.II. 40 ; Kāt, 588

Vide also (Nār.I. 131—134) for payment/non-payment of debt

(*viii*) *Pledge*

Nār.I. 124–130, 139; Yāj.II. 58—64; Bṛ.10. 37—72 ; Kāt. 516—529 ; Kauṭ. III. 12. 6-17

Nār.I	Yāj.II	Bṛ.10	Kāt.	Nār.I	Yāj.II	Bṛ.10	Kāt.
125		38		131	43		
126	59			132	} 42		
130	60			133	} 42		

Payment/non-payment of Debt—Nār.I. 131—134
Nār.I. 131 ; cf. Yāj.II. 43 ; Nār.I. 132 + 133 ; cf. Yāj.II. 42

(*ix*) (*Mode of proof*) (*b*) *Document*

Nār.I.69-75 ; 135—146 ; Yāj. II. 84-94 ; Bṛ. 6.1-58 ; Kāt. 249-312 ; Kauṭ. II.10-46. Kauṭilya's emphasis in on royal edicts (*śāsana*).

Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 6	Kāt.	Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 6	Kāt.
135		4	=249	143	92	55	284
137		30	271	145a			289a
140		=45	$\neq$305	146	91		312
141			291				

(*x*) (*Mode of proof*) (*c*) *Witnesses*

Nār. I. 147—228 ; Yāj. II. 68-83 ; Bṛ. 5. 1-54 ; Kāt. 339-410 ; Kauṭ. III. 11.26-50.

Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 5	Kāt.	Nār.I	Yāj.II	Bṛ.5	Kāt.
150		4	371-376	189	72b		365
151		5	$\neq$356	192	72a		
152			$\neq$357	193	} 13-15		} 386
153	} 68—69	1	347	194	} 13-15		} 386
154	} 68—69		348	195	} 13-15		} 386
162			377	196	} 13-15		} 386
163	} 17			197	82		
164	} 17			198			345

Vide also Sec. XII (*N*ār.I. 235 Re. mode of proof (d) Ordeal

(*xi*) *Valid and invalid evidences*

Nār.I. 229–234 ; Yāj. II. 78 ; Bṛ. 5. 46—54 ; Kāt. 378—401.

Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 5	Kāt.	Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 5	Kāt.
229	78	46		233		$\neq$49	
232		=50	=400	234		$\neq$52	

Ṛṇādāna

(*xii*) (*Mode of proof*) (*d*) *Oath and ordeal*

Nār.I. 235—270 ; Yāj. II. 95-113 ; Bṛ. 8. 1-92 ; Kāt. 411-471.

Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 8	Kāt.	Nār.I	Yāj.II	Bṛ. 8	Kāt.
236			=234	323			=451
237			=235	325	110		
238			=236	329	} 112-113	≠66	
241			229	330			452
252	95	3		332		≠68	426
255			424-425	334			} 422
257	96		411	335			
265			434-435	341			453
268	97			342		≠71	≠455
269	99b			344		≠73	
279				345		≠74	
280	} 101-102			346b		} ≠76	
281				347a			
284		52		347b		=77a	
285		57		348		78	
291	104						
299	106						
308	108						
309		=58					
310	} 109	=59	} 442-444				
311		=60					
312		-61					

Notes :

While explaining the verse of Manu (VIII. 4), mentioning the rules of the laws of debt in the first place (teṣām ādyam ṛṇānānam), Medhātithi speaks about the importance of the same on the ground that even these who have resorted to a forest-life of retirement are in need of this regulation (anena hi vanavāsino'pi spṛśyante...). We had occasion of pointing out the cases of agreement between the verses of Nārada and Manu. Here it is being pointed out in the context of *Ṛṇādāna* that Manu has devoted a good number of verses on the topic beginning with VIII. 47-59, after which the topic centres round witnesses (from VIII. 61-123). For interest, see verses, 140-142 ; for pledge (*ādhi*), 143-150 ; limits of interest : 151-157 ; for surety (*pratibhū*), 158-169. (This is more or less the general position of Manu's laws of debt).

Yājñavalkya's rules relating to debt is comprised of verses from II.37 to II.64, wherein for the rates of interest: 37-39 ; for debts to be paid by whom and under what circumstances : 45-51 ; for surety, 53-57 ; for pledge : 58-60 ; for very special type—*Caritrabandhakakṛta* and *Satyaṃkārakṛta*, see II.61 ; for release and sale of the pledge, see

II. 62-64. He pertinently presents the topic on witnesses separately (II. 68-83). For *Lekhya* (document) see, : II. 84-94 ; and for *Divya*, II. 95-113.

So far as Nārada is concerned, this first title of law has 348 verses, wherein more methodically the topics in the major form have been set in verse, I ; systematically this has been carried upto verse, 25 ; on *svātantraya* or otherwise, see v. 31-42 ; the topic then changes ever to different varieties of wealth since it has been admitted that all acts have their basis on wealth (dhanamūlāḥ kriyāḥ sarvāḥ) : verses : 43-55 ; not very relevantly Nārada passes on to the topic on means of livelihood : 56-67. He then lays the importance of the modes of proof (*pramāṇa*) numbering three (v. 69) and in order discusses the utility and importance of document (*lekhya*) in 70-72 ; pessesion (*bhukti*) : 77-91 ; and witnesses : 92-96. It is after such introductory discussion that Nārada defines *Kusīda* (lending money at interest) in v. 98 and states about different rates and varieties of interest : 99-116 ; refers to two securities, surety and pledge (viśrambhahetū dvāv atra pratibhūr ādhir eva ca. v. 117) of which the first, surety, occupies verses : 118-121. The five methods to be applied for realisation of debt have been enumerated in v. 122 (same as Manu, VIII. 49). Pledge has been dealt with in : 124-130. The topic of document has been introduced again : 134-146 : which has been followed by discussion on witnesses : 147 (eleven types—v. 149)—(cases where witnesses are not necessary : 172-175) —234 (the longest discourse in the section). He then discusses what is to be done in the absence of both witness and document. Recommendation is for a timely reminder, argument and an oath (v. 236). In this context a long discussion follows on oath (v. 239-249) and ordeal which has been declared to be of five varieties (251-252) and their descriptions extend upto the end of the section (verse no : 348).

Bṛ. has in total 130 verses on the topic. He very prudently directs that one should lend money after keeping sufficient pledges (X. 5). He attempts to present an etymological definition of *Kusīda* (X. 6). His definitions of different varieties of interest bear the impress of novelty (X. 8-16). For interest in respect of different articles, see, X, 17-27. ; for pledge, see, X. 37-72, while for surety of four varieties, see, 73-89. In respect of the methods of repayment, Bṛ. in verses 90-107 shows originality of approach. See specially his definition of the *Ācarita* method (X. 94). Then follows the section of debt that relates to the debt that is to be paid (deya) (veress, 108-130).

Kāt.'s treatment of the topic is also elaborate (verses, 497-591). For rules on *Kāritā*, *Śikhāvṛddhi*, *Bhogalābha*, and *Ādhbhoga*, see verses, 497-501 ; in verses 502-508 we have rules in cases where interest does not

increase further. For pledge, see verses, 516-529 ; for five types of surety (530) and their obligations, see 530-541. His rules are more methodical in respect of the obligation to repay debts (542-579) and the mode of realisation of the debt. (580-591).

Kauṭilya deals with the laws relating to debt in the third *adhikaraṇa* entitled *Dharmasthīya,* devoting as many as fifty *sūtras* including a verse. He discusses first the rates of interest in respect of money and articles like paddy etc, (III.11. 1-9) as also the fines related to it. In III.11. 3. Kauṭilays stresses on observing the traditional rules of both the debtors and the creditors (Rājany ayogakṣemāvahe tu dhanikadhāraṇikayoś caritram avekṣeta). Debt is not to increase in certain cases (III. 11. 10). Rule 13 relates to irrecoverableness of debts ; same as in 21, a new feature. Rules 14-20 concern the obligation of the respective parties to pay back the debts. The husband is under obligation for a debt incurred by the wife during his absence without making provision for her maintenance (III. II. 24). The topic of witnesses has been discussed here stating that the case will arise when the transaction of debt is not admitted (asaṃpratipatti) (III. 11.27-33) and is continued upto the end of section, laying stress on the penalties in different cases including false witness. The rules of debt have been extended to the cases of deposit (upanidhiḥ ṛṇena vyakyātaḥ. III. 12. 1).

2. DEPOSITS (Nikṣepa)

Nār.—Upanidhi/Nikṣepa, II. 1—15 = 15 verses ; Yāj.—Upanidhi, II. 65—67 = 3 verses ; Bṛ.—Nikṣepa, 11.1—20 = 20 verses ; Kāt.—Upanidhi, 592—611 = 20 verses ; Kauṭ—Aupanidhika, III.12. 1—53

Nar.II	Yāj.II	Bṛ.11	Kāt.	Nār.II	Yāj.II	Bṛ. 11	Kāt.
3		10		7	66b	12	609a
4		14		8	67a	13	596-597
5	65	2	592	9, 12	66a	11	598
6		= 5		14	67b	18	602

Notes :

Yāj. defines *Aupanidhika* and prescribes punishment for the depositary for enjoying such *Aupanidhika* without the permission of the depositor and for not returning the same when asked for by the depositor. He extends the rule to the case of *Yācita, Anvāhita, Nyāsa* and *Nikṣepa* (II. 67). (see *Mit.* on *Yāj.* II. 67).

Nār. elaborates further the topic by mentioning the qualities of a person with whom deposit can be entrusted (II.2) ; distinguishes between

Nikṣepa and *Upanidhi* (5) ; refers to two varieties of *Nikṣepa*—with or without witness (6) ; and states when loss of entrusted deposit is punishable and when not so. He includes more items in the list of Yāj. (II. 67))—see N. II. 14). See very specially the case of the charge of a wealthy boy (II. 15), in the light of Sec. 27 of the *Guardian* and *Wards* Acts (VIII of 1890).

Vij. quotes a text of Nārada, not traced in the published text (on Yāj. II. 65) :

Asaṁkhyātam avijñātaṁ samudraṁ yan nidhīyate/
Taj jānīyād upanidhiṃ nikṣepaṃ gaṇitaṃ viduḥ//

Bṛ. elaborates the rules of Nār. He defines *Aupanidhika* (11.2) and *Nyāsa* (11.3). For more items included see (11.18). He regards the preservation of *Nyāsa* as a religious merit (11.7). See specially, verses 4. 6, 8, 10.

Kāt. provides for cases where artisans do not return the article in agreed time or for defects and loss of article by the artisans or for non-return of articles taken loan of by the artisans (verses 603-605). See specially his definition of *upanidhi* (V. 592).

For difference between *Nikṣepa, Nyāsa,* and *Upanidhi* see *Vyavahāra-prakāśa*, p. 280.

Kauṭ's rules on the topic are intricate and cumbrous. He connects it with the laws of debt (III. 12.1), pledge (III. 12.3-8) and other topics. See also III. 12.17, 18, 21, 24, 31, 33 etc.

3. PARTNERSHIP (Sambhūyasamutthāna)

Nār.—	*Sambhūyasamutthāna*	III.	1—18 = 18	verses ;
Yāj.—	,,	II.	259—265 = 7	,,
Bṛ. —	,,		13.1—39 = 39	,,
Kāt.—	,,		624—637 = 14	,,
Kauṭ—	,,	III.	14.18—38	*sūtras*

Nār.III	Yāj.II	Bṛ. 13	Kāt	Nār.III	Yāj.II	Bṛ. 13	Kāt.
2	259		624	7	264		
3		=2		10		21	
4			=625	13	262		
5	260	9		17-18	264		
6	260	11, 13	631				

Notes :

Yāj. lays down the principle to be followed in *Sambhūyasamutthāna* (II. 259) ; fixes responsibility for loss (II. 260) and prescribes specialgain for the person who is responsible for protecting the article of trade (II. 260). He extends the scope of the rule to others : 'Anena vidhir ākhyātā ṛtvik-karṣaka-karmiṇām'. (II. 265)

Nār. defines the title (III. 1), provides for additional share for one protecting the property against odds (III. 6 = Bṛ. XIII. 11 = Kāt. 631) ; equal share in profit and loss (III. 3 = Yāj. II. 259 ; M, VIII. 211, Br. XIII. 2.4 ; Kāt. 624, 626) ; extends the rule to the officiating priests. He makes provision for filling up of the vacancy in partnership business caused by death, accident etc. (III. 7). Nār. provides penalty for evading tax payable by the partnership firm.

Bṛ. extends the rule of partnership to person taking up agriculture jointly, to the artisans and even to thieves plundering from enemy country (XIII. 26-39). He prudently refers to the competent and incompetent persons as partners (XIII. 1-3).

Kāt. applies this rule to the troupe of dancers, singers and musicians, who perform jointly. (637)

Kauṭilya also recommends equality of share in profit and loss (III. 14.18), makes special provision for penalties (III. 14. 19-22) and interestingly has long discussion on the participating priests working on co-operative baises in a sacrifice. (III. 11. 28-33).

See Kane, *H.O. Dh.S*, III, pp. 466-70 specially for more details. Compare in this context the *Indian Partnership* Act. of 1932.

4. RESUMPTION OF GIFT (Dattāpradānika)

Nār.—*Dattāpradānika* ; IV. 1—12 = 12 verses ; Yāj.—*Dattāpradānika*, II. 175—176 = 2 verses ; Bṛ.—*Adeya-deya-datta* 14. 1—18 = 18 verses ; Kāt.—*Dattāpradānika*, 638—656 = 19 verses ; Kauṭ,—*Dattasyānapākarma*, III. 16. 1—9 *sūtras*.

Nār.IV	Yāj.II	Bṛ. 14	Kāt.	Nār.IV	Yāj.II	Bṛ. 14	Kāt.
4-5	175	2	638-639	8		9	644-645
6	175	3	640 *	9-11		15-17	647-648
7	I.124						

Notes :

Yāj. devoting smallest space (two verses) directs that one can give away his property after keeping reasonable amount for the maintenance of his family. Wife and children can not be given away. One should not back out after giving and promising to give (II. 175). See *Mitākṣarā* for drawing the line of demarcation between *Dattāpradānika* and *Dattānapākarma*.

Nār. defines *Dattāpradānika* (IV. 1), speaks of what may be given and what not (IV. 2) and mentions seven sorts of valid gift and sixteen sorts of invalid gift. (IV. 3, 9-11)

Bṛ. further elaborates what has been stated by Nārada. For *Adeya* see, XIV. 2 ; and *Datta*, XIV. 9 ;

Kāt. refers to *utkoca* or bribe and states when it is subject to fine and who is to be fined and to what extent (650-651).

Kauṭ. explains the rule in terms of the rules of debt (III. 16.1). He has interesting rules relating to revocation (III. 16.2-5).

5. BREACH OF CONTRACT OF SERVICE (Abhyupetyāśuśrūṣā)

Nār. —*Abhyupetyāśuśrūṣā*—	V.	1—43 = 43 verses ;	
Yāj. — ,,	II.	182—184 = 3 ,, ;	
Bṛ. — ,,		15. 1—25 = 25 ,, ;	
Kāt. — ,,		713—731 = 19 ,, ;	
Kauṭ—*Dāsakarmakarakalpa*	III.	13. 1—37 ; III. 14. 1-38. *sūtras*	

Nār.V	Yāj.II	Bṛ. 15	Kāt	Nār.V	Yāj.II	Bṛ. 15	Kāt
1		= 2		23		=12	
5		=16		30	182		
6		=17					
7		≠18		35	183a		731a
8		=20		37			715a
15		≠21		38	182		
17			713	39	183b		716
19	184		≠714	40			730
22		=11		41			724a

Notes :

Yāj. states that a student should reside in his teacher's house till the stipulated period and a slave should serve his master till death. (II. 183, 184 ; See *Mit.* on *Yāj.* II. 182-184).

Nār. defines *Abhyupetyāśusrūṣā* (V. 1) ; speaks of five sorts of *karmakara* or attendants who are divided under two heads, labourer and slaves. Labourer is of four types viz. students, apprentice, hired servant and officers. Slaves again are of fifteen types (V. 26-28). Nār. speaks also of two types of occupation—pure and impure (V. 5). Nār. mentions the duties of students and apprentices towards their teacher and vice versa. According to Nār. servants are of three kinds—soldiers, agriculturists and porters. Nār. enumerates different varieties of slaves and states whether they can be redeemed from bondage or not. (V. 29-30 ff).

Kāt. interestingly prescribes penal measure for the teacher violating his contract of teaching (713).

Bṛ. defines it (XV. 2). He is more methodical in the analysis and classification of servants (XV. 3-7).

Kauṭ.'s treatment of the topic is of different nature.

6. NON-PAYMENT OF WAGES (Vetanasyānapākarma)

Nār.	—Vetanasyānapākarma	—VI. 1—22	= 22 verses
Yāj.	—Vetanādāna	—II. 193—198 =	6 ,,
Bṛ.	—Vetanasyānapākarma	—16. 1—17 =	17 ,,
Kāt.	— ,,	656 —663 =	8 ,,
Kauṭ.	—Bhṛtakādhikāra	—III.14. 1—17	

Nār.VI	Yāj.II	Bṛ, 16	Kāt.	Nār.VI	Yāj.II	Bṛ.16	Kāt.
3	194		=656				
				11	+164		
5	193	5, 6		12		16	
6		11		13		=15	
7	198						
				15	+165		
9	197		658	18	*292		

* Yāj. II. 292 is included in the topic of *Strīsaṁgrahaṇa*

+ Yāj. II. 164—165 are included in the topic of dispute between master and servant.

Notes

Yāj. prescribes fine for non-perfomance of work undertaken, (II. 193) and prescribes salary for the work performed (II. 196).

Nār. prescribes payment of salary in stipulated period for works performed by the servants ; rate of salary : (VI. 2—3), fine for non-performance and part-performance ; (VI. 5) protection of cows by the cowherds ; their salary and fine for any damage caused due to negligence (V. 1. 13-15). Nār. includes in this topic provisions relating to rented land and hired commodities (VI. 20-22) ; prescribes fine for a public women (*paṇyastrī*) for declining to entertain man after taking fee from him (VI. 18) ; fine for a man for unnaturally abusing a public woman or for causing her to be approached by many (VI. 19).

Nār does not deal with the topic of *Svāmipālavivāda* or dispute between master and servant separately, Some provisions of the topic are included in this section (Nār. VI. 10-15) and some again in the section relating to boundary dispute (Nār. X. 1. 28-43).

No significantly new provision is added either by Bṛ. or by Kāt.

The provisions of Kauṭilya are more methodical and scientific and the penal measures are rational and detailed.

7. SALE WITHOUT OWNERSHIP (Asvāmivikraya)

Nār.	—Asvāmivikraya—	VII. 1—8	= 8 verses
Yāj. —	„	II. 168—174	= 7 „
Bṛ. —	„	12, 1—16	= 16 „
Kāt. —	„	612—623	= 12 „
Kauṭ.—	„	III.16. 10—28	sūtras

Nār.VII	Yāj.II	Bṛ.12	Kāt.	Nār.VII	Yāj.II	Bṛ.12	Kāt.
1		2		4	170	5	618
2	168	3		5	170	7	
3	168	4					

Notes :

Yāj. condemns the purchaser who purchases any commodity in undue hour or in exchange of meagre price or in secret (II. 168). The owner is entitled to get back his property which is sold by another without proper title.

Nār. defines *Asvāmivikraya* (VII. 1) and adds that unclaimed property should be restored to the king.

Bṛ. defines *Asvāmī* (XII-2) and *Upavikraya* (XII-4) and Kāt. elaborates the points raised by Nār. (See specially, 612)

Kauṭ. discusses the topic from administrative point of view : 'naṣṭāpahṛtam āsādya svāmī dharmasthena grāhayet' : III-16-10. The role of a judge is a speciality of this title of law. The points raised here have not received attention from the writers of *Dharmaśāstras.*

8. NON-DELIVERY AFTER SELLING (Vikrīyāsampradāna)

9. REPENTANCE AFTER PURCHASE (Krītānuśaya)

Nār.	Vikrīyāsampradāna	—VIII. 1—12	= 12 verses }
„	Krītānuśaya	—IX. 1—16	= 16 „ }
Yāj.	Krītānuśaya	—II. 177—181, 258	= 6 „ }
„	Vikrīyāsampradāna	—II. 254—257	= 4 „ }
Bṛ.	Krayavikrayānuśaya	— 18. 1—21	= 21 „
Kāt.	„	—683 —712	= 30 „
Kauṭ.	Vikrīta-krītānuśaya	—III.15. 1—19 sūtras	

Nār.VIII	Yāj.II	Bṛ.18	Kāt.	Nār.IX.	Yāj.II	Bṛ.18	Kāt.
1			683	1			683
2		2		2			≠698 = 699
4	254			3			
				4		9	
6	256			5 }	177 }	6, 10	
7	257	3		6 }			
8	257	5		13 }			
9	255			14 }	189-190		
				15 }			
				16	258		

In the texts of Yāj. and Kāt. the two sections have been combined in one.

Under the topic of *Kritānuśaya,* Yāj. deals with the method of examining the commodities to be purchased (II-177). Under the head *Vikrīyāsampradānam* Yāj. provides penalty for non-delivery of sold goods (II. 254) ; reselling of sold goods or selling of defective goods and mentions condition under which reselling of sold goods is not an offence.

Nār. defines *Krītānuśaya* (IX-1) and *Vikrīyāsampradāna* (VIII-1). Under *Vikrīyāsampradāna* Nār. declares rule relating to sale and purchase to be sixfold—sale by counting, by weight, by measure, according to work, according to beauty and according to splendour (VIII-3). On other points he elaborates the rules of Yāj. On *Krītānuśaya* Nār. prescribes different period for examining different commodities (IX. 3-5) ; permitted period for returning purchased commodities, if not satisfied with it and loss of value when returned beyond the prescribed period. Nār. further prescribes increase in value of cloth made from different yarns such as cotton, wool, silk, hair and so on (IX. 13-15). Nārada makes special reference to the merchants and the purchase made by them (IX. 16).

Bṛ. speaks of the articles as of two types, the common designation of them at the time of purchase being *paṇya* (XVIII. 2). He recommends return of the goods purchased illegally or from incompetent persons. (XVIII. 4-5) ; mentions different periods (XVIII. 6-16) and makes special provision in case of land (XVIII. 17-18).

Kāt. adds special rule in respect of sale and purchase of land (702). He has penal measure for the person not paying tax and running away (704-6).

Kauṭ's rational provision is absence of penalty under certain conditions (III. 15.1-4). He pertinently raises the point of revocation marriage (III. 15.11-12), but which is not permisible in ease of the birth of an issue (na tv evābhiprajātayoḥ. III. 12-13). Other rules on marriage : (III. 15.14-15). The judges have been advised to see that the interest of both the parties, purchaser and the seller, are looked after (III. 15.19) :

Dātā pratigrahīta ca syātāṁ nopahatau yathā /
Dāne kraye vānuśayaṃ tathā kuryuḥ sabhāsadaḥ //

10. TRANSGRESSION OF COMPACT (Samayasyānapākarma)

Nār.	—Samayasyānapākarma	X. 1—7	= 7 verses.
Yāj.	—Saṁvidvyatikrama	II. 185—192	= 8 "
Bṛ.	— "	17. 1—25	=25 "
Kāt.	—Samayasyānapākarma vā Saṁvidvyatikrama	668—682	= 14 "
Kauṭ.	—Samayasyānapākarma	III.10. 35—45	= 11 *sūtras*

Nār.X	Yāj.II	Bṛ. 17	Kāt.
2	192	5	668
6	187	16	672

Notes :

Yāj. states that the rules which are established by usages and which are not opposed to one's own rules of conduct should be protected by the king (II. 186) and any one transgressing such rules should be punished (II. 187). Yāj. further states that the king should also maintain the usages among the guild, follower of the Vedas, heretics and so on (II. 192).

Nār. defines *Samayasyānapākarma* (X. 1), repeates the rules of Yāj. and further adds that any one causing dissension among the members of an association shall be dealt with severely (X. 5-6).

Bṛ. elaborates the rules relating to usages. He specially mentions *Samayakriyā* (XVII. 11-12).

Kāt. while keeping the same line of approach defines some of the technical terms such as *Puga* (679), *Gaṇa* (680), *Saṅgha* (681) etc. as used by Nār.

The provisions in the *Arthaśāstra* are not very clear. See specially the rule III. 10. 45 : Tena deśajātikulasaṅghānāṁ samayasyānapākarma vyākhyātam. Very interesting is :

Rājā deśahitān setūn kurvatāṃ pathi saṁkramān /
Grāmaśobhāś ca rakṣāś ca teṣāṁ priyahitaṁ caret // III.10.46.

11. BOUNDARY DISPUTE (Sīmābandha)

Nār.—Sīmābandha/Kṣetrajavivāda	—	XI. 1-43 = 43 verses
Yāj.—Sīmāvivāda	—	II. 150-158 = 9 ,, }
*Svāmipālavivāda	—	II. 159-167 = 9 ,, }
Bṛ.—Sīmāvāda	—	19. 1-55 = 55 ,,
Kāt.—Sīmāvivāda	—	732-767 = 36 ,, }
*Svāmipālavivāda	—	664-667 = 4 ,, }
Kauṭ.—Sīmāvivāda	—	III. 9. 10-14
Kṣetravivāda	—	III. 9. 15-20
{Maryādāsthāpana	—	III. 9. 21-23
{Badhābādhika	—	III. 9. 24-38

Nar.XI	Yāj.II	Bṛ. 19	Kāt.	Nār.XI.	Yāj.II.	Bṛ.19	Kāt.
2	150	$\neq$26		17	156		
				20	157		
4	151}						
5	151}	8-9		23			=765
6	}			24			=766
7	153a	35	741b	25			=767
10	152	15	747				
11	153b			29	161		
12	154		749	30	163		
13			$\neq$760	31	159		
14			$\neq$761	38	161		
				40	162		

Notes :

Nārada's topic of boundary dispute includes the topic relating to dispute between master and servant also (XI. 28-43) which is treated separately by *Yāj. and *Kāt. Vide also Nārada's verses on non-payment of wages for several other provisions relating to dispute between master and servant.

Yāj. states that in all controversies relating to land, dispute should be resolved by the neighbours, senior members of the society and so on ; boundary should be demarcated on the basis of land mark such as coal, chaff of grains, trees, bridges, ant-hill and so on(II. 150-2). In the absence of neighbours or land-mark, the king should decide the boundary (II.153). Transgression of boundary is to be punished. Building bridge even on another's land is not to be prohibited as it may be productive of considerable advantage (II. 156). Yāj. discusses when the herdsman will or will not be responsible for destruction of grains by cattle, horse or other animals ; he discusses also the problem relating to cultivation of land by a person other than the owner of the land.

Nārada defines *kṣetrajavivāda* (XI. I) and elaborates the rules of Yāj. Nār. further adds rules relating to responsibility of herdsman or any injury caused to animals under his charge ; and enjoins that trees grown on the boundary line should be enjoyed by both the parties (XI. 13).

Bṛ. further elaborates the rules relating to visible and invisible signs (XIX. 7-9 : 17-20) and imposes some restrictions while building houses (XIX. 48-51).

Kāt. adds some new points. He speaks of six different causes of land dispute (732) and states that possession is the guiding factor here (733) and mentions different witnesses for resolving such disputes (734-738) ; defines *sāmanta, maula, vṛddha* and *uddhṛtas* (743-745). Kāt. adds that while building houses one should not interfere with the base wall, drain, balcony, window, water-courses etc. of another's house ; mounds for depositing ordure, urine, filthy water and so on should be constructed at a distance from the walls of another people. Main throughfare should not be obstructed (752-755). Other rules of Kāṭ. in the context are interesting (v. 746-767)

Kauṭ. recommends the group of five or ten villages for deciding dispute regarding boundaries (III. 9.10). See also (III. 11-14). For dispute regarding fields of neighbours, elders have been given authority (III. 9.15). The king has a role to play in case of indecision by them (III. 9, 17-18). Penal measures have been prescribed (II. 9, 19-20). Rules extended to other cases (III. 9-23) : Tena tapovana-vivīta-'mahāpatha-śmaśāna-devakula-yajana puṇyasthānavivīdā vyākhyātāḥ.

12. THE DUTIES OF HUSBAND AND WIFE (Strīpuṁsāyoga)

Nār.—Strīpuṁsaṁyoga	—	XII. 1-113 = 113 verses ;
Yāj.—Strīsaṁgrahaṇa	—	II. 283-294 = 12 „ ;
Bṛ.—Strīsaṁgrahaṇa	—	24. 1-19 = 19 also 25, 1-17 „
Kāt.—Strīsaṁgrahaṇa	—	829-831 = 3 „
Kauṭ.—Vivāhasaṁyuktam	—	III. 2—III. 4, 48 + 32 + 42 = 122 sūtras

Nār.XII	Yāj.	Bṛ.	Kāt.	Nār.XII.	Yāj.	Bṛ. 24	Kāt.
5-6	I. 57			45	I. 67		
7	„ 53						
8	„ 55			62	II. 284		
10			861	65-67	II. 283-84	6-10	829
22	„ 64b			70	„ 286		
26	„ 64a			71	„ 288b		
30	„ 65b			72	„ 288a		
32	„ 65a			73-75	231-233		
33	„ 66a			76	289		
34	„ 66b			79	290		
35	„ 66b			80	I. 68		
40a	„ 58			81	„ 69		
40b	„ 60			82	„ 68		
41	59			91	„ 70		
42-43	61			103-113	I. 91-95		

Notes :

Yājñavalkya's provisions relating to the duties of husband and wife, adultery and so on, that are parallel to Nārada's provisions on *Strīpuṁsaṁyoga* are spread ever three sections, viz. *Ācārā*, *Vyavahāra* and *Prāyaścitta*. In his note Vijñāneśvara interestingly discusses and justifies the propriety of considering and including this section under *vyavahāra* chapter. See his commentary on the verse, Yāj. II. 295.

Under the head *Strīpuṁsaṁyoga*, Nār. after defining the title of law (XII. 1) deals with various topics relating to man and woman, such as marriage (XII. 3—where specifically stress has been laid on the *mantras* relating to *Pāṇigrahaṇa* : pāṇigrahaṇamantraś ca niyataṁ dāra-lakṣaṇam), prohibited degree (XII. 7), inter-caste marriage, eight forms of marriage (XII. 38-44), age of marriage, defects of bride and bride-groom, impotency of husband (fourteen types of impotent persons curable and incurable, not mentioned by any other *Smṛtikāra*—XII. 11-18) *Punarbhū* and *Svairiṇī* woman (belonging to *Parapūrvā* class—XII. 45-53), adultery, punishment for *Gurutalpgamana*, *Niyoga*, divorce, punishment for adultery, remarriage of women (XII. 97), prescribed period of waiting for husband who has gone abroad and sons born of mixed castes.

That in most cases there are similar verses in Yāj's text, goes to suggest Nārada's indebtedness to Yāj. But in the text of Yāj. the whole matter has been distributed over three different chapters, viz. *Ācāra*, *Vyavahāra* and *Prāyaścitta*, as already stated.

Bṛ. speaks of three types of adultery by force, by fraud and out of love. (24. 1-14). Bṛ. elaborates only the topic of adultery in 19 verses. In (*Strīpuṁsavartanopāya*) 25. 1-17, while discussing the duties of husband and wife, he boldy expresses in terms of unity and identity of husband and wife (śarīrārdhaṃ smṛtā jāyā puṇyāpuṇyaphale samā (25. 14), and he expresses his opposition to *Niyoga*, by making reference to Manu :

Uktvā niyogo *manunā* niṣiddhaḥ svayam eva tu /
yugahrāsād aśakyo'yaṁ kartuṃ sarvair vidhānataḥ//25.16

Kāt. devotes three verses each for the topic of adultery which has been described as of nine varieties (v. 829) and duties of husband and wife (*Strīpuṁdharma*, v. 835-7).

Kauṭilya's treatment of the topic of marriage stands unique on certain grounds. He is bold to emphasise the importance of marriage by stating that *Vyavahāra* begins with marriage (III. 2.1 : vivāhapūrvo vyavahāraḥ). The stereotyped eight forms of marriage have been defined (III. 2. 2-9) and there are statements of dubious meaning in the rules that follow relating to the righteous nature of the forms (III. 2. 9-11). The question of *Strīdhana* has been taken up in this section (III. 2.14-37). Marrying for the second time by the husband under certain conditions, is a new feature (III. 2. 38-40). In line with the provisions of Nārada regarding taking to a second husband, Kauṭilya recommends abandoning of the husband under certain conditions :

Nīcatvaṃ paradeśaṃ vā prasthito rājakilbiṣī /
Prāṇābhihantā patitas tyājyaḥ klībo 'pi vā patiḥ // III.2.48

Kauṭilya, true to the spirit of the text, introduces the topic relating to the age of the attaining majority (*prāptavyavahāra*) in respect of both male and female with reference to the marital duties and the fine for violation of duty, a new feature not discussed in the texts of *Dharmaśāstra* (III. 3.1-2). The topic regarding maintenance has also been taken up in the right spirit (III. 3.3-6)- Discussion is scientific here on the question of cruelty (*pāruṣya*-III. 3. 7-11) ; disaffection or hatred (*dveṣa*-III. 12-13). The topic of divorce here is highly important because of the new elements in the provisions amongst which is the directive that there is no divorce or release from the marital tie (*mokṣa*) in case of marriage according to the righteous form (amokṣo dharmavivāhānām. (III. 3.19). For other interesting points on this topic, see, III. 3. 15-18. The rules relating to

misconduct (*aticāra*, III. 3. 20-29) and prohibition (*pratiṣedha*, III. 3. 30-31) and consequent penal measures are novelties here and most interesting is the feature of the directive relating to forfeiture of *Strīdhana*, a point missing in the *Dharmaśāstra* texts as such. See specially the rule :

Rājadviṣṭāticārābhyām ātmāpakramaṇena ca /
Strīdhanānītaśulkānām asvāmyaṃ jāyate striyāḥ // III. 3. 32

In continuation Kauṭilya discusses more logically the problems like leaving home (*niṣpatana* : III. 4. 1-15) ; leaving home with a person (*Pathyānusaraṇam*, III. 4. 16-23) and short absence from home (*Hrasvapravāsa*, III. 4. 25-36). See here specially the role of trusteee (*sukhāvastha* : III. 4. 26) ; the provision for second marriage on permission from the judge, the argument being in the spirit of *Dharmaśastra* : ...tataḥ paraṃ dharmasthair visṛṣṭā yatheṣṭaṃ vindenta. Tīrthoparodha hi dharmavadhaḥ iti Kauṭilyaḥ. III. 4. 35-36) ; and long absence of the husband (where the rules in the *Arthaśāstra*, III. 4. 37-41 are very logical, for herein we find provision for such second marriage with persons in order (*krama*), the violation of which tantamounts to adultery :

Etān utkramya dāyādān vedane jārakarmaṇi /
Jārastrīdātṛvettāraḥ saṃprāptāḥ saṃgrahātyayam // III. 4. 42.

13. INHERITANCE (Dāyavibhāga)

Nār.—Dāyabhāga	—	XII. 1-52 = 52 ,,
Yāj.—Dāyavibhāga	—	II. 114-149 = 36 verses
Bṛ.—Dāyabhāga	—	26. 1-149 = 149 ,,
Kāt.—Dāyavibhāga	—	838-932 = 95 ,,
Kauṭ.—Dāyavibhāga-III. 5	—	III. 7 = 33 + 24 + 40 = 97 sūtras

Nār.XIII	Yāj.II	Bṛ.26	Kāt.	Nār.XIII.	Yāj.II.	Bṛ.26	Kāt.
2		9		27		26	
4	114						
6	119	58	877	31	*I. 85		
8	143			32	117		849-850
9	145	31	918-919	33	124	27	
11	119		875	36	149		
12	123b	16	851				
13	114	11		39	+52	=6	
14	125			40		=7	
15	116	15		41			893
				44	122		
18	129			45			
21	140-141			46	128-132	70-74	
22				47			
23	127			50		127-129	926
25		107		51	135-136		931
				52			

+Yāj. II. 52 is included in the topic of *Ṛṇādāna*.
*Yāj. I. 85 comes under *Ācāra* section.

Notes :

Out of 36 verses of Yāj. on this topic in as many as twenty cases there is similarity of idea between the verses of Nār. and Yāj. His rule contained in the verse II. 121, has been interpreted by Vijñāneśvara as speaking in favour of right of the sons to the ancestral estate by birth (janmasvatva) as opposed to right through death of the father (uparamasvatva) as advocated by Jīmūtavāhana. The list of successors to sonless person as contained in verses II.135-136 has been regarded as the standard one.

Bṛ. devotes 149 verses on *Dāya*, the longest space in any *Smṛti* text. He refers to the indication that partition has been effected (26. 5-8 ; see also, 26. 144-149 ; and like Yāj. (II. 121) states in favour of equal right of the father and the son (26.14 :

Dravye pitāmahopātte sthāvare jaṅgame'pi ca /
Samam aṃśitvam ākhyātaṃ pituḥ putrasya caiva hi //) ;

He defines *Saudāyika* variety of Strīdhana (26.29) and speaks of its legal effects (30) ; his deliberation on the variety of sons is more detailed (26. 69-84 ; also 89-91). His statement regarding identity of husband and wife is very bold and this concept has been effectively applied in respect of inheritance :

Āmnāye smṛtitantre ca lokācāre ca sūribhiḥ /
Śarīrārdhaṃ smṛtā bhāryā puṇyāpuṇyaphale samā //92
Yasya noparatā bhāryā dehārdhaṃ tasya jīvati /
Jīvaty ardhaśarīre'rthaṃ katham anyaḥ samāpnuyāt /93
Sakulyair vidyamānais tu pitṛbhrātṛsanābhibhiḥ /
Asutasya pramītasya patnī tadbhāgahāriṇī //94

He has diretive on share of sons according to the difference in caste of the parents (26. 120-125). The right of the daughter has been proclaimed here with arguments (bhartur dhanaharī patnī tāṃ vinā duhitā smṛtā. 26.126 ; See also 127-134). The section on the partition of sonless man's property is more or less in the line of that of Yājñavalkya (26.135-139).

Kātyāyana also has made significant contributions to this concept of *Dāya* and its partition (in verses 838-932). He refers to righteous form of partition (838) and is specific that in the ancestral estate rights of the father and sons are equal and the father has absolute lordship over his self-acquired property (839 : Paitāmahaṃ samānaṃ syāt pituḥ putrasya cobhayoḥ/ svayaṃ copārjite pitrā na putraḥ svāmyam arhati //) —See here specially another verse (840). Majority is stated to be attained in the 16th year (844). Mother's share is assured (Mātāpi pitari prete putratulyaṃśabhāginī. (851). See, one's incompetence in gift, mortgage or sale in the joint property (854). *Paunarbhava* is defined (860) ; same is

Klība (861). His treatment of *Avibhājya* property is elaborate (verses 866-884), of which verses 867-873 relate to *Vidyādhana*, while for *Śaurya-dhana*, see, verses 874-877 ; *Dhvajāhṛta* is defined (878). In short, this section presents new materials. The most significant contribution of Kātyāyana in this section relates to *Strīdhana* (894-920) where he defines first the varieties of *Strīdhana* (895-901) ; then discusses the exact scope of *Strīdhana* (903-4); and specially mentions *Saudāyika* variety, wherein the lordship of the wife in the real sense of the term is recognised (905-906 :

Saudāyike sadā strīṇāṃ svātantryaṃ parikīrtitam /
Vikraye caiva dāne ca yatheṣṭaṃ sthāvareṣv api //906)

Kāt. is strict in declaring :

Nabhartā naiva ca suto na pitā bhrātaro na ca /
Ādāne vā visarge vā strīdhane prabhaviṣṇavaḥ //911

In verses 917-920 the inheritors to *Strīdhana* are mentioned. Verses 921-932 relate to the list of successers to the property of a sonless person.

Kauṭilya's tratment on *Dāya* and its partition covers three sections—III. 5. 1-33 ; III. 6. 1-24 and III. 7. 1-40. In III. 5. 1. Kauṭ. like Manu, declares that during the lifetime of the father the sons have no lordship over wealth (anīśvarāḥ pitṛmantaḥ) and partition is to follow after the death of both the parents (teṣām ūrdhvaṃ pitṛto dāyavibhāgaḥ pitṛdravyā-ṇām. III. 5. 2). Sons and daughters are to inherit father's property, when born of marriage in righteous form (a new feature : III. 5. 10). Partition in presence of witnesses (III. 5. 26). List of persons incompetent to inherit (III. 5. 30) ; Reference to *Niyoga* (III. 5. 33). Specification of shares for different categories of sons in the next section. (III. 6). Reference to *piṇḍa* theory (III. 6. 4). Provision for keeping the share of the minor and the absent one to be preserved with the elderly persons of the village or the *Mātṛbandhus* (III. 5.20). List of persons incompetent to inherit and and special provisions (III. 5. 30-33). Rule III. 6. 8 directs that sisters do not inherit (Adāyādā bhaginyaḥ mātuḥ parivāpād bhukta-kāṃsyābharaṇabhāginyaḥ). III. 6. 24. refers to *Niyoga* and the share to a son born of *Niyoga*. Here in respect of proportionate share of sons born of different wives of castes, Kauṭilya's provisions are more clear and detailed. III. 7 deals scientifically with different varieties of sons and their shares in the property and the last rule of the section in verse is interesting since in it has been recognised the importance of customary law in formulating the rules relating to ineritance :

Deśasya jātyāḥ saṁghasya dharmo grāmasya vāpi yaḥ /
Ucitas tasya tenaiva dāyadharmaṃ prakalpayet // III. 7. 40

14. HEINOUS OFFENCE (Sāhasa)

Nār.—Sāhasa	—	XIV. 1-27 = 27 verses
Yāj.—Sāhasa	—	II. 230-237 = 8 „
Bṛ.— „	—	23. 1-26 = 26 „
Kāt.— „	—	795-809 = 15 „
Kauṭ.— „	—	III. 17. 1-16 sūtras

Nār.XIV	Yāj.II.	Bṛ.23	Kāt.	Nār.XIV.	Yāj.II.	Bṛ.23	Kāt.
1	230		795	12			810
2		=2		13	275a		
3		3		18	266		
4		5		19	276		
5		6		23	271		
6		7		24	274		
7	}						
8	}	5-7					
9	270 }						

Notes :

Nārada's section on *Sāhasa* includes *Steya* in verse XIV. 12, some of the provisions of which have been discussed under the head *pariśiṣṭa* also.

Yāj. defines *Sāhasa* as theft with violence (robbery) (II. 230) and prescribes penal measures for the perpetrator as well as the collaborator of the offence ; enumerates various other similar offences under this title and mentions punishment for the said offences.

Nār. defines *Sāhasa* as act performed by force (XIV. 1) which is threefold depending on whether the offence is of first, middling or highest degree. *Sāhasa*, again, is divided under four heads, viz. man-slaughter, robbery, assault on another man's wife and two species of insult (*Pāruṣya*) (V. 2). Nār. presents punishment in the forms of fine, corporal punishment, banishment from the country by branding, amputation and so on, but mentions that a Brāhmaṇa should not be subjected to corporal punishment. According to Nārada theft is a special kind of *Sāhasa* when it is done by fraud, while *Sāhasa* consists of forcible attack (XIV. 12). Those who help the thief in the form of food and shelter or these who do not come out for help when theft is being performed are deemed to be accomplices in crime (XIV. 20). If thieves are not caught, the king should make good the loss from his treasury (XIV. 27).

Bṛ. in sec. 22. has detailed information on *Steya*. In 22. 1. he states :

Prakāśaś cāprakāśāś ca taskarā dvidhā smṛtāḥ /
Prajñāsāmarthyamāyābhiḥ prabhinnās to sahasradhā //

He devotes 26 verses *Steya* and for *Sāhasa* also verses are 26. He directs that such persons under no circumtance should be released

without penalty (23. 11-12). *Ghātaka* has been defind (23.14). His treatment is more elaborated.

Kāt. defines *Steya* (810), and has several verses (810-828) on the topic. He discusses *Sāhasa* in verses, 795-809. He presents definition of *Sāhasa* (795-796) and *Ghātaka* (798). Kāt. adds that whoever causes damage to temples and idols of god or to rampart wall, obstruction to the flow of water should be punished with first amercement (808-9).

Kauṭ's definition of *Sāhasa* and *Steya* is interesting. According to him *Sāhasa* (forcible) consists in a seizure of force in presence of the owner, while in his absence and in case of denial it is act (*steya*) (Sāhasam anvayavat prasabhakarma. Niranvaye steyam, apavyayane ca—III.17.1-2). The fines here in different cases, offer interesting information : (III. 17.15)

Prajānāṁ doṣabāhulyād rājñāṃ vā bhāvadoṣataḥ /
Rūpavyājyāvadharmiṣṭhe dharmyā tu prakṛtiḥ smṛtā // III. 17.16

15+16. ABUSE AND ASSAULT (Vāk-daṇḍa-pāruṣya)

Nār.—Vākpāruṣya, Daṇḍapāruṣya	—	(XV) 1-32 = 32 verses
Yāj.— „	—	II. 204-211 = 8 „
„ Daṇḍapāruṣya	—	II. 212-229 = 18 „
Bṛ.—Vākpāruṣya	—	20. 1-19 = 19 „
„ Daṇḍapāruṣya	—	21. 1-22 = 22 „
Kāt.—Vākpāruṣya	—	768 = 778 = 11 „
„ Daṇḍapāruṣya	—	779-794 = 16 „
Kauṭ. Vākpāruṣya	—	III. 18. 1-12 sūtras
Daṇḍapāruṣya	—	III. 19. 1-30 „

Nār.XV	Yāj.II.	Bṛ.20-21	Kāt.	Nār.XV	Yāj.II	Bṛ.20-21	Kāt.
1		20.2		21		20.10	776-777
2			769	24		20.11	
4		21.1		25		21.22	
9			780				
11			783				
12							
14		21.20					
16		20.12					
17	206-207						
18	204		770				

Notes :

Yāj. pertinently discusses the topic under two seperate heads and states (II. 204) that whoever insults anyone by pointing towards deformity or disease should be punished ; so should be punished one who insults a woman. For penalty see also (II. 205) and for *Daṇḍapāruṣya*, see, specially the rules regarding trees, temples etc. (222-229).

Nār. defines abuse (v. 1) and divides it into three varieties viz. *Niṣṭhura*, *Aślīla* and *Tīvra* (for definitions, see 2-3). Assault consists in hurting the limbs of another or defiling the body of another (v. 4). Nār. prescribes punishment in different degrees for different forms of abuse and assault considering the caste of the offender and the offended (see specially verses, 30-32).

Bṛ. introduces the topic by stating : 'Apriyoktis tāḍanaṃ ca pāruṣyaṃ dvividhaṃ smṛtam.' (20-1). He defines the first *vākpāsuṣya* (20-2) and after prescribing penalty, directs :

Eṣa daṇḍaḥ samākhyātaḥ puruṣāpekṣayā mayā /
Samanyūnādhikatvena kalpanīyo manīṣibhiḥ // (20. 19).

He has a separate chapter on *Daṇḍapāruṣya* (21) comprising of 22 verses. This title has been defined by him : (21. 1).

Kāt. like Yāj. and Bṛ. has two separate sections for the topic. He defines *Vākpāruṣya* (768) and for *Daṇḍapāruṣya*, recommends the use of witness and ordeal (779). Bṛ. directs that a person who abuses or hurts after being abused and hurt and who kills an offender should not be deemed to be an offender (21. 19). But according to Kāt. a man who strikes another with a fierce weapon after being harassed by him is declared to be liable to be punishment (780). Kāt. includes under the head of assault such other offences as hurting, killing and torturing of birds and and animals, and destruction of trees (789-793). In 792 there is reference to Manu. Verse No. : 794 is interesting as it relates to possibility of a case against the teacher (vādaḥ syāc chiṣyataḥ pituḥ).

Kauṭ. discusses the topics separately as in Yāj. *Vākpāruṣya* (III. 18. 1-12) has been defined (vākpāruṣyam upavādaḥ kutsanam abhibhartsanam iti. III. 18. 1). The penal measures have been mentioned and specially there is provision for a surety for life (Jātavairāśayaḥ śaktaś cāpakartuṃ yāvajjīvikāvasthaṃ dadyāt. III. 18. 11)—an Arthaśāstric view. The conclusion is interesting :

Svadeśagrāmayoḥ pūrvaṃ madhyamaṃ jātisaṅghayoḥ /
Ākrośād devacaityānām uttamaṃ daṇḍam arhati // III.18.12

Daṇḍapāruṣya has been defined (III. 19. 1). The penal measures have been prescribed more methodically and special reference is to be made in respect of injuries to the animals and the trees (III. 19. 26-30).

16(17). GAMBLING AND BETTING (Dyūtasamāhvaya)

Nār.	—Dyūtasamāhvaya	—XVI. 1— 8 =	8 verses :
Yāj.	—Dyūtasamāhvaya	—II. 199—203 =	4 verses
Bṛ.	—Dyūta	— 27.1— 11 =	11 verses }
Bṛ.	—Samāhvaya	— 28.1— 2 =	2 verses }
Kāt.	—Dyūtasamāhvaya	— 933—943 =	11 verses
Kauṭ.	—Dyūtasamāhvaya	—III. 20.1—13	sūtras

Nār. XVI	Yāj. II	Bṛ. 27	Kāt.	Nār. XVI	Yāj. II	Bṛ. 27	Kāt.
				6	202 b		
2	199-200	3	≠936	7} 8}	201	7	939
4	202 a	9					

Notes :

Manu in a verse (IX. 223) defines both *Dyūtā* and *Samāhvaya* and has expressed with reason the penal measures in strong terms (IX. 224ff) ; (see Bṛ.—Dyūtaṃ niṣiddhaṃ manunā. XXVII. 1). Yāj. speaks of a fee for the master of the gambling house to be paid by the gambler (II. 199). The gambler should give a share to the king (II. 200) and then only he can get his stake. Gambling with false dice is punishable (II 202).

Nār. defines gambling and betting (XVI. 1) ; and elaborates the rules of Yāj.

Bṛ. follows the line of Nārada. He has two separate sections on the topics. (XXVII and XXVIII). He defines *Samāhvaya* (XXVIII. 1).

Kāt. says that one should not resort to gambling which inflames passion and greed, which engenders bad character, which is cruel and causes loss of wealth (933-4). Kāt. further states that if gambling is to stay it should be allowed in such a way that respectable people may not be mistaken ; the keeper of the gambling house should take ten percent from the defeated party and should himself pay the king his dues (936). The gambler may play openly after giving the revenue to the king (939).

Kauṭ. states that gamblers generally are fraudulent players (Prāyaśo hi kitavāḥ kūṭadevinaḥ. III.20.7). He directs that the director (*dyūtādhyakṣa*) should check gambling to be carried on in one place (III. 20.1). The technicality of gambling and the rules for fines are made from *Arthaśāstra* point of view.

17(18). MISCELLANEOUS (Prakīrṇaka)

Nār. —Prakīrṇaka—XVII. 1— 55 = 55 verses
Yāj. —Prakiīrṇaka—II. 295—307 = 13 verses
Bṛ. —Prakīrṇaka— 29.1— 16 = 16 verses
Kāt. —Prakīrṇaka— 944—973 = 30 verses
Kauṭ.—Prakīrṇaka—III. 20.14— 24 = 11 sūtras

Nār. XVII	Yāj.I	Kāt	Nār. XVII	Yāj. 1	Kāt
4b		946	34	314	
5		952	36	117	
6	361		37	166	
7	367		39		822A

Notes :

Yāj. in this section prescribes punishment for various offences of miscellaneous nature and finally expresses his views against any improper penalty inflicted by the king out of personal considerations :

Rājñānyāena yo daṇḍo gṛhīto varuṇāya taṃ /
Nivedya dadyād viprebhyaḥ svayaṃ triṁśadguṇīkṛtan // II. 302.

Nār. in first four verses of this section, enumerates various disputes which may be described as relating of public law or the law of king (na dṛṣṭaṃ yac ca pūrveṣu tat sarvaṃ syāt prakīrṇakam. —v. 4) ; but all the topics have not been elaborated by Nār. in his discussion. This section deals with various aspects of duties of and towards a king. To name a few,—protection of state, punishment of the wicked, result of not properly administering justice (14-18), divine origin of kingship (2d-32), protection of subjects (33) superiority of of Brāhmaṇa[1], gift, duties of a Brāhmaṇa and so on, including acquisition of wealth by the king (45) and his right to collect tax as his reward for protection (Prajāpālanavetana, 48) and his holy nature (*maṅgala*, 54).[2]

Bṛ. also describes *Prakīrṇa* as law of king (*nṛpāśraya*, 29.1). In this section Bṛ. divides *daṇḍa* or punishment under four categories, verbal punishment (*vāgdaṇḍa*), censure (*dhig-daṇḍa*), punishment in the form of

1. Specially to be noted is the directive equating a king and a Brāhmaṇa :
Brāhmaṇaś caiva rājā ca dvāv apy etau dṛḍhavratau /
Nānayor antaraṃ kiñcit prajā dharmeṇa rakṣatoḥ // X\ II. 42.

2. In this connection an important rule of of Nār. may be referred to. It has been prescribed by Nār. that a king, even when he confiscates entire property of a person, should not lay hand on weapons of soldier, the tools of artisans, ornaments of public women and musical or other instruments of professionals (XVII. 10-11).

fine (*dhanadaṇḍa*) and capital punishment (vadha-daṇḍa—29.2). Bṛ. enlists various offences and their punishment in this section. (The *fragments of Bṛhaspati.* translated into English by J. Jolly, in his text—*The Minor Law-Books* in S.B.E. Series XXXIII...in this section of *Prakīrṇaka*, enlists 26 verses, i.e. 10 verses more than that is recorded in the *Bṛhaspatismṛti* (G.O.S. LXXXV). The last one (no. 26) deserves notice. It states that the execution becomes contributory to religious merit if in execution of one, several persons become safe :

Ekasmin yatra nidhanaṃ prāpite duṣṭacāriṇi /
Bahūnāṁ bhavati kṣemaḥ tasya puṇyaprado vadhaḥ //

Quoted by *Smṛticandrikā*, III. p. 738. (See *Bṛhaspatismṛti*, 22.7 under *Steya*).

Kāt. describes *Prakīrṇaka* more scientifically in three verses (944-946) emphasising that it will include verses that are omitted in discussions on other titles of law, that are cut off from the proper context (*adhikār-acyuta*), which are not appropriate and consistent (asamañjasa) and the like, and finally, that have not already been mentioned otherwise.[1] He enlists the ten crimes which the king should himself enquire into (947-8). Mention has also been made of several cases of social lapses by the members of the caste, which also should be tackled by the king by knowing them through employment of spies (cāra) (949-950).[2] In 951-952 are metioned interesting offences by the subjects which should also invite king's serious attention. They are continued in details onwards. For women offenders, fines for equal offence have been prescribed for those who possess personal preperty (*strīdhana*, 979). Finally he directs that his officers should always be employed for rendering welfare to the subjects :

Hiteṣu caiva lokasya sarvān bhṛtyān niyojayet (973).[3]

---

1. Pūrvoktād uktaśeṣaṃ syād adhikāracyutaṃ ca yat /
Āhṛtya paratantrārthanibaddam asamañjasam // 944
Dṛṣṭāntatvena śāstrānte punaruktakriyāsthitam /
Anena vidhinā yac ca vākyaṃ tat syāt prakirṇakam // 945
Rājadharmān svadharmāṃś ca saṃdigdhānāṃ ca bhāṣaṇam /
Pūrvoktād uktaśeṣaṃ ca sarvaṃ tat syāt prakīrṇakam // 956

2. Interestingly to be noted here is :
Nidhir niṣphalavittaṃ ca daridrasya dhanāgamaḥ /
Etāṃś cāraiḥ suviditān svayaṃ rājā nivārayet // 950

3. One feels tempted to record a very rational provision made by Kāt :
Sadvṛttānāṃ tu sarveṣām aparādho yadā bhavet /
Avaśenaiva daivāt tu tatra daṇḍaṃ na kalpayet // 959

In short, the *Prakīrṇaka* section of Kāt. is much more informative and methodical than what we find in the texts of Manu, Nārada and Bṛhaspati.

The rules of Kauṭilya on *Prakīrṇaka* have their special interest in the sense that they include more items not mentioned in the texts of *Dharmaśāstra* (such as : for purchasing goods claimed by another : paravaktavyaṃ paṇyaṃ krīṇānasya ; for one doing harm to members from forty neighbouring families : sāmantacatvāriṃśatkulyābādhām ācarataś ca, III. 20. 15 ; for not running and rushing for help in case of a neighbour in distress : pratyāsannam āpady anabhidhāvataḥ, III.20.16 ; and for inviting the persons of heretical sects at religious rites : śākyājīvakādīn vṛṣalapravarjitān devapitṛkāryeṣu bhojayataḥ. III.20.16 etc.) and the penal provisions thereon. He directs infliction of punishment proportionate to the effence committed (puruṣāparādhaviśeṣeṇa daṇḍaviśeṣaḥ kāryaḥ—III. 20. 20). For persons deserving leniency, see, III.20.21. The next rule relates to king's obligation to personally by himself looking to the cases of gods, Brahmins, ascetics, minors, old persons, women etc. (Devabrāhmaṇatapasvistrībālavṛddha-vyādhitānām anāthānām anabhisaratāṃ dharmasthāḥ kāryāṇi kuryuḥ, na ca deśakālabhogacchalenātihareyuḥ. III. 20.22).

Like the present practice of show of honour to the competent persons by the head of the state, Kauṭilya has directive of identical nature as we find :

Pūjyā vidyābuddhipauruṣābhijanakarmātiśayataś ca puruṣāḥ. III. 20.23

The concluding remarks are praiseworthy :

Evaṃ kāryāṇi dharmasthāḥ kuryur acchaladarśinaḥ /
Samāḥ sarveṣu bhāveṣu viśvāsyā lokasaṃpriyāḥ // III. 20.24

APPENDIX (Pariśiṣṭa)

Nārada—Pariśiṣṭa, 1—61 ; Yāj.—Steya, II. 266—282,
Bṛ.—Steya, 22.1—26, Kāt.—Steya, 810—828

Nār. Pariśiṣṭa	Yāj. II	Bṛ. 22	Kāt	Nār. Pariśiṣṭa	Yāj. II	Bṛ. 22	Kāt.
1		1	810	13	276		827
				14			
2		2—3	812	15	271		
3							

Nār. Pariśiṣṭa	Yāj. II	Bṛ. 22	Kāt	Nār. Pariśiṣṭa	Yāj. II	Bṛ. 22	Kāt.
4		4 (4–5)		18			≠813
5				20			821
9	266-268 (9–12)			34	274		822
10							
11							
12							

Notes :

The act of stealing and punishment thereto is as ancient as the society itself and in the *Ṛgveda* there are several cases where we meet with expressions like *taskara*, *stena* and *tāya* (See specially *R. V*, VIII.29.6 ; X.4.6 ; 1.50.2 ; IV. 38.5 ; VI. 12.5. etc.). Manu defines *Steya* and distinguishes it from *Sāhasa* (VIII. 332) and speaks of two varieties of thief (IX. 256-257). The verses that follow describe the penalties of different varieties of thief. Yāj.'s treatment of *Steya* begins with verse, II.266 and the penalties are prescribed first, which is followed by punishment for those helping the thieves (11.276). Nārada deals with the definition of *steya* in the context of *Sāhasa* and defines it (XIV. 17) ; has almost the same verse as that of Yāj. 11.276 (Nār. XIV. 19 ; see also Pariśiṣṭa, 13-14); but in the *Pariśiṣṭa* section has a separate discussion on theft which has in a very good number of cases similarities with the verses of Manu (Nār. Pari, 1—4=M. IX. 256-260). Penal measures have been prescribed for persons buying stolen articles (21). He has directive to the effect that in case the thieves are not traced the persons in charge of protecting may be penalised (18). Following perhaps Manu (VIII.341), Nār. (in Prakīrṇaka, 39) allows under special circumstances taking of other's objects without permission. (Same as in idea with Kāt, 822a).

Bṛhaspati first classifies *Taskaras* under two heads stating at the same time that they may be of thousand varieties (22. 1). The two classes have been described (22. 2-4) and punishments in respective cases have been stated in details. (22.5-26)

Kāt. defines *Steya* (810). Amongst the penalties that deserve mention is the obligation of the men in charge to be penalised in case the thief is not detected (813). Like Yāj. and Nar, Kāt. also prescribes penalty for supporting the the thief in any way (827). Very interesting is the provision of Kāt. according to which the penalty for theft is to be inflicted

on a disqualified person officiating as a priest and an inefficient teacher teaching Śāstra :

> Avidvān yājako vā syāt pravaktā cānavasthitaḥ /
> Tāv ubhau coradaṇḍena vinīya sthāpayet pathi // (828).

[In the context of *sāhasa* (forcible suizure) in III. 17 of the *Arthaśāstra,* Kauṭilya first speaks of *steya* stating that while forcible seizure is a deed of force in the presence of the owner, the case of theft arises, in the absence of the owner as also in the case of denial :

Sāhasam anvayavat prasabhakarma. III.17.1 ; Niranvaye steyam, apavyayane ca. III.17.2.]

Reference here is to be made to the section under the general heading of *Kaṇṭakaśodhana* (suppression of criminal : Book-IV), wherein in a sub-section entitled : *Śaṅkārūpakarmābhigraha* (Arrest on suspicion, with the stolen article and by indication of the act) (IV.6) there is interesting discussion relating to suspicion of a thief or a murderer and the like (hiṃsra-stena-nidhinikṣepāpahāra-paraprayoga-gūḍhājīvinām anyatamaṃ śaṅketa) IV.6.2. The rules that follow relate to arrest with article (*Rūpābhigraha*) : IV.6.3-15. After that the *Arthaśāstra* contains information and penal measures relating to arrest because of the act (*Karmābhigraha*) and Kauṭilya scientifically analyses the cases which fall within the range of modern forensic examination processes for detecting the culprit (...Cauraṃ pāradārikaṃ vā vidyāt. IV.6.19). See specially the rules IV.6, 16-18. The direction herein is for searching the thief inside and outside by the officers concerned :

> Sagopasthāniko bāhyaṃ pradeṣṭā coramārgaṇam /
> Kuryān nāgarikaś cāntardurge nirdiṣṭahetubhiḥ // IV.6.20.

More scientifically Kauṭilya devotes another section of his text entitled *Vākyakarmānuyoga* (investigation through interrogation and torture) (IV. 8.1-29) where quite methodically the process and norm of interrogation for ascertaining the fact have been pointed out. Extreme caution has been advised to be maintained in deciding and detecting a thief and the case of Aṇimāṇḍavya, referred to in several texts, has been mentioded here : IV. 8.12. The direction in this case is that punishment should be inflicted in the cases where the matter is fully proved : Tasmāt samāptakaraṇaṃ niyamayet : IV. 8.13. There is reference to *Kharapaṭṭa* in the context of torture and it appears to be a treatise on torture. (Tasyopakaraṇaṃ pramāṇaṃ praharaṇaṃ pradhāraṇam avadhāraṇaṃ ca *kharapaṭṭād* āgamayet. IV. 8.24. See here the notes by R. P. Kangle, A.S, Vol. II, p. 141)

The punishment on theft of different types forms the subject-matter of a separate section entitled : *Ekāṅgavadaniṣkraya* (Redemption from the cutting of individual limbs) in IV. 10.1-18. Herein also the warning is for the officer concerned for observing strict neutrality in inflicting punishment :

Puruṣaṃ cāparādhaṃ ca kāraṇaṃ gurulāghavam /
Anubandhaṃ tadātvaṃ ca deśakālau samīkṣya ca //
Uttamāvaramadhyatvaṃ pradeṣṭā daṇḍakarmaṇi /
Rājñaś ca prakṛtīnāṃ ca kalpayed antarā sthitaḥ // IV.10.17-18.

Thus it is clear that Kauṭilya's treatment of the topic on theft is the most scientific and methodical one since he looks at the question from the administrative point of view.

---

* Reference should be made here to an artile on *Gaurapratiṣedha in the Nāradasmṛti* —translation and textological notes in Russian, by A.A. Vigasin, Moscow, 1984. See Also, A.A. Vigasin, Notes to *Nāradasmṛti, XII,* included in the Summaries of Papers presented by the Soviet scholars to the VIth World Sanskrit Conference, October, 13-20, 1984, Philadelphia, Pennsylvania, U.S.A, Published by the USSR Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies, Moscow. 1984.

Bibliographical Notes

In preparation of this edition assistance has been utilised from the following books and Journals :

Smṛti-texts :

Manusmṛti, Ed. V.N. Mandlik, with seven commentaries, Bombay, 1886 ; Ed. G. N. Jha with the commentary by Medhātithi, Calcutta, 1932-39 ; Ed. J. D. M. Derrett, with the commentary by Bhāruci, under the title : *Manuśāstravivaraṇa*, Books, VI-XII—text, Vol. I ; English translation and notes, Vol. II, Frans Steiner Verlag Gmbh, Wiesbaden, 1975 ; Ed. by J. H. Dave, with nine commentaries : Vol. I (Chaps. 1-2) ; 1972 : Vol. II (Chaps. 3-4), 1975; Vol. III (Chaps. 5-6), 1978; Vol. V (Chaps. 9-10). 1982 ; Vol. VI (Chaps. 11-12), 1984. Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay ; English Translation by G. Bühler in S. B. E, XXV, Oxford, 1886.

Yājñavalkyasmṛti, Ed. with the commentary of Aparārka in two Vols. A.S.S, No. : 16, Poona, 1903-4; with *Mitākṣarā* by Vijñāneśvara, Ed. W. L. S. Pansikar, 1909, Bombay ; with Viśvarūpa's *Bālakrīḍā*, Ed. by T. Ganapati Śāstrī, T.S.S, LXXIV, Trivandrum, 1922 ; Reprint, Delhi, 1982.

Nāradasmṛti, Ed. J. Jolly, Bibliotheca Indica, Calcutta, 1885, with extracts from *Asahāyabhāṣya* and other standard commentaries ; English Translation by J. Jolly, in S.B.E, XXXIII, Oxford, 1889 ; Bengali Translation by Pt. Narayancandra Smṛtitīrtha Sanskrit College, Calcutta, Śakābda, 1873.

Nāradīyamanusaṃhitā, Ed. with the *Bhāṣya* of Bhavasvāmin, by K. Sambasiva Śāstrī, T.S.S, No. 97, Trivandrum, 1929.

Bṛhaspatismṛti, (Reconstructed) Ed. by K. V. Rangaswmi Aiyangar, G.O.S, No. : LXXXV, Baroda, 1941 ; English Translation by J. Jolly of the fragments of the *Bṛhaspatismṛti*, S.B.E, Vol. XXXIII, Oxford, 1889.

Kātyāyanasmṛti(-sāroddhāra) by P. V. Kane, Bombay, 1933, with English Translation on and notes.

Books of Miscellaneous nature :

(*Kauṭilīya*) *Arthaśāstra*, Ed. by R. P. Kangle with English translation and Notes. three Vols, Bombay, 1963-5 ; (2nd edn. 1969).

P. V. Kane, History of Dharmaśāstra, Poona, Vol. I, Part I, 1968, (2nd edn.); Vol. I, Part-II, (2nd edn. 1975); Vol. III (2nd edn.), 1973.

T. R. Chintamani, a very long article entitled—*Nāradasmṛti*, published in the Kunhan Raja Presentation Volume, by the Adyar Library, Madras, 1946.

Of special interest is an article on *Caurapratiṣedha in the Nāradasmṛti*—translation and textological notes in Russian, by A. A. Vigasin, Moscow, 1984.

Abbreviations : A S.S = Ānadāśrama Sanskrit Series ; G.O.S = Gaekwad's Oriental Series ; S. B. E = Sacred Books of the East Series ; N ; Nār. = *Nāradasmṛti* (Edn. Jolly) ; N. M. S = *Nāradīyamanusaṁhitā* ; Yāj. = *Yājñavalkyasmṛti* ; Bṛ. = *Bṛhaspatismṛti* ; Kāt. = *Kātyāyanasmṛti* ; Mit. = *Mitākṣarā* commentary on the *Yājñavalkyasmṛti*; Vyava = vyavahāra.

Indian Institute of Advanced Study
Acc. No. 112393
Date 16/10/003
SHIMLA